

Hilversum Zuid

VISIE BESCHERMD GEZICHT

Gemeente Hilversum 2012

Inhoud

1 Inleiding

- Aanleiding en uitgangspunten - 9
- Dudok, de stad en de architect - 13
- Leeswijzer - 15

2 Stedenbouw en architectuur

- Van dorp naar stad - 19
- Uitbreidingsplan 1905 - 21
- Dudok - 23
- De tuinstadbeweging - 24
- Uitbreidingsplan 1918 - 25
- Woningen van gemeentewege - 27
- Een beknopte stad - 34
- Regie - 35

♦ Straten - 41

3 Visie

- Visie op hoofdlijnen - 51
- De regie van het straatbeeld - 51
- Deelgebieden - 55
- Kenmerken - 57
- Behouden, versterken en accepteren - 59

♦ Kaarten - 67

4 Uitwerking en richtlijnen

- Samenhang en vertaling - 83
- Uitgangspunten op hoofdlijnen - 84
- Stedenbouw - 87
- Openbare ruimte - 88
- Architectuur - 89
- Aanvullingen - 91
- Monumenten - 93
- Complexen - 96

♦ Literatuur - 101

Typerende woningbouw in het Bloemenkwartier

Inleiding

HILVERSUM ZUID

In de eerste helft van de twintigste eeuw werd Hilversum een aantrekkelijke woonstad midden in de natuur van Het Gooi. De groei van het dorp viel samen met een verruiming van de wettelijke mogelijkheden om de uitbreiding in goede banen te leiden. Met W.M. Dudok haalde de gemeente in 1915 een bouwmeester in huis, die mogelijkheden zag en die ook wist te benutten. Onder zijn regie nam de gemeente niet alleen het voortouw bij de bouw van openbare gebouwen, maar ook in de bouw van volkswoningen. Het zijn de goed bewaarde kwaliteiten van de tuindorpen en tuinwijken uit die periode van groei, die hebben geleid tot de aanwijzing van een beschermd stadsgezicht.

Aanleiding en uitgangspunten

Hilversum Zuid is één van de gebieden die, in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project rond 1990 door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordig de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), werden onderzocht om meer inzicht te krijgen in cultuurhistorische waarden. Het besluit van de rijksoverheid Hilversum Zuid aan te wijzen als beschermd gezicht vloeit voort uit de bevindingen van deze inventarisatie. De aanwijzing vindt plaats door de ministers van OC&W en I&M gezamenlijk.

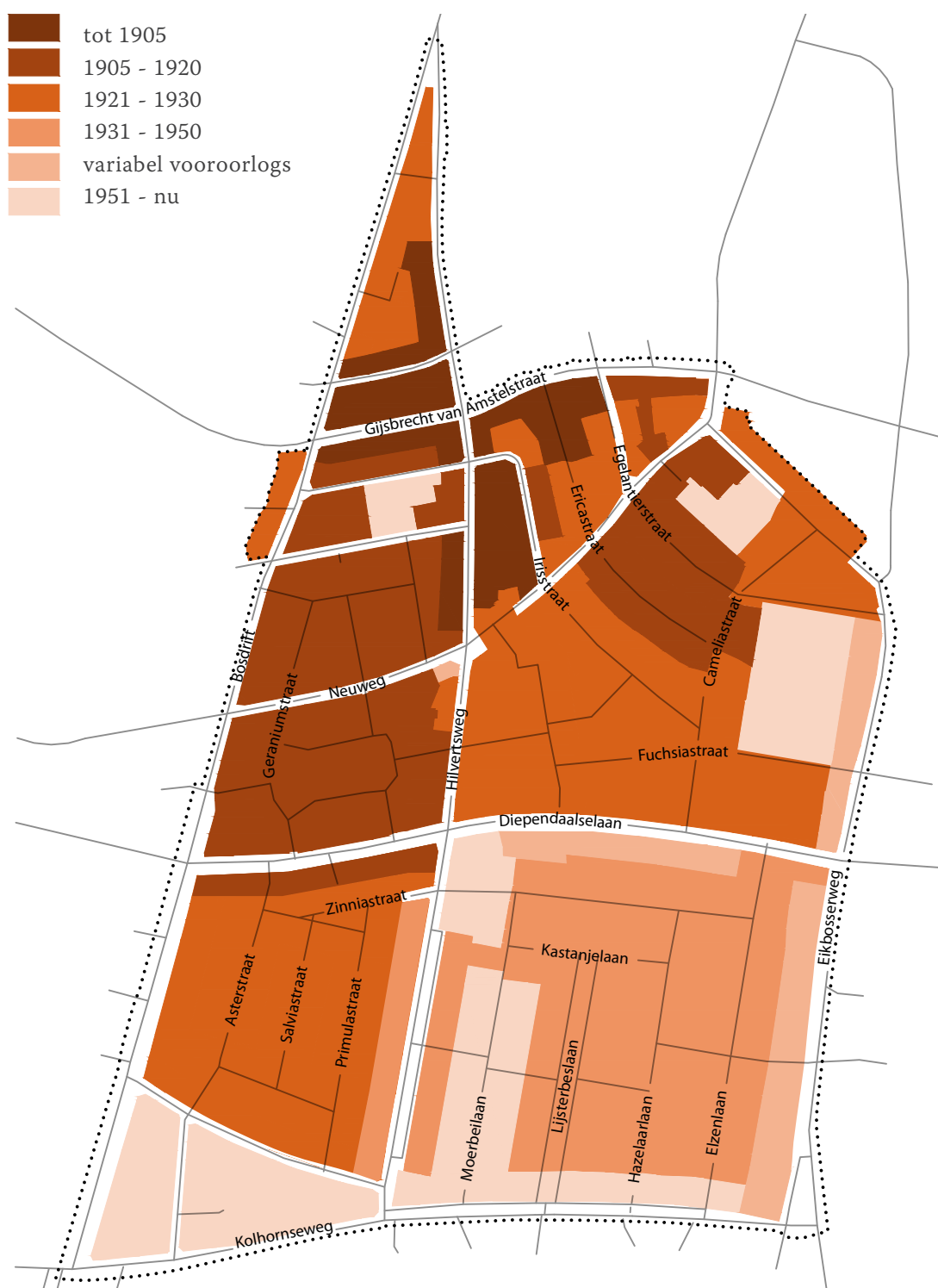

• *Rijksbeschermd stadsgezicht*

In Hilversum-Zuid staat, zo stelt de Rijksdienst in de toelichting op het besluit tot aanwijzing als beschermd gezicht, een groot aantal gaaf bewaard gebleven panden en zijn er complexen met cultuur- en architectuurhistorische alsmede stedenbouwkundige waarde. Het is een gebied van nationale waarde. Uit de toelichting: 'Het noordelijk deel verschaft een herkenbaar beeld van de uitbreiding van de kern Hilversum door een aaneenrijging van volkswoningbouwcomplexen, zowel door de gemeente als door particuliere woningbouwverenigingen, gerealiseerd volgens de tuinstadgedachte. De uitgangspunten die ten grondslag lagen aan de in 1915 door Dudok gemaakte ontwerpwijziging op het uitbreidingsplan van 1905, zijn in het gebied duidelijk herkenbaar. Het accent ligt bij de relatie tussen de afwisselende structuur en de kleinschalige en gevarieerde bebouwing. Het zuidelijk deel omvat Plan Zuid, waarbij het accent ligt op de structuur en herkenbaarheid van de wijze waarop W.M. Dudok

zijn conceptie van de beëindiging van de stad vormgaf. De natuur komt de stad binnen langs rechte straten, die worden omzoomd door overwegend gave middenstandsbebouwing van ruime woningen.' (Voor de toelichting zie besluit tot aanwijzing RDMZ 25 juli 2008)

Inleiding

Hilversum Zuid

• *Uitgangspunten*

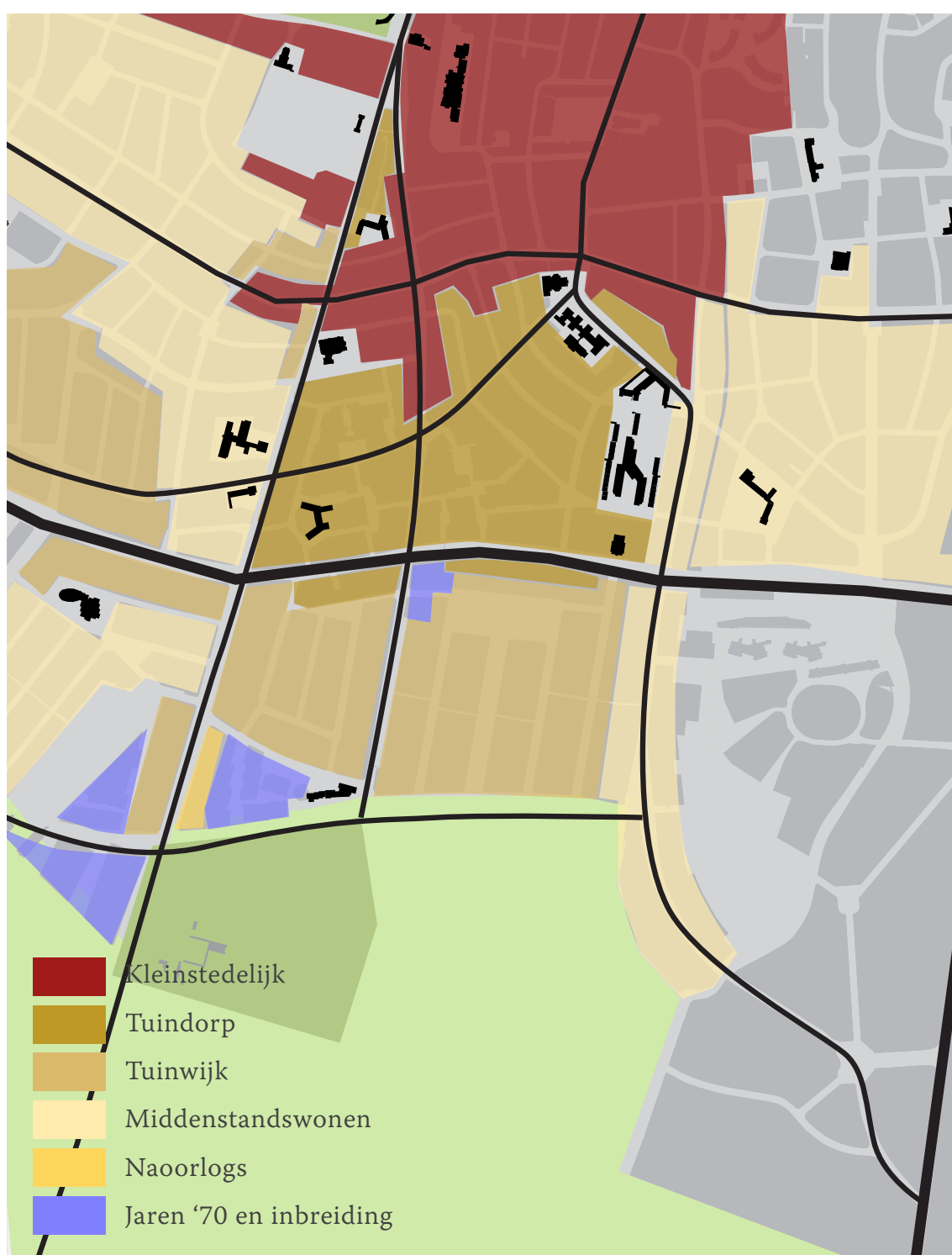
Uitgangspunt voor de aanwijzing is het beschermen van de waarden van het gebied. Typerend zijn, samengevat uit de toelichting van de Rijksdienst: de stedenbouwkundig-historische waarde van het aaneengesloten gebied en de herkenbaarheid van de uit verschillende perioden daterende bebouwing. De stedenbouwkundige hoofdopzet in relatie met de bebouwing in volkswoningbouwcomplexen is een belangrijke waarde. Het noordelijk deel is gebaseerd op de tuinstadgedachte. Het zuidelijk deel is exemplarisch als beëindigingsplan met de groenvoorziening in de vorm van structurerende bermaanleg, laanbeplanting en een vijver als overgang van de stad naar het natuurgebied van het Gooi. Tenslotte wordt de markante situationele stedenbouwkundige context van de bijzondere en openbare gebouwen genoemd in relatie met de openbare ruimte en, niet in het minst, de goed bewaard gebleven bebouwing. De panden en complexen hebben mede vanwege hun overwegend gave staat een hoge cultuurhistorische waarde.

Een aanwijzing moet volgens de monumentenwet in de Wro worden geëffectueerd in een beschermend bestemmingsplan dat als zodanig moet worden goedgekeurd door het rijk. De aanwijzing heeft ook gevolgen voor andere beleidsterreinen zoals welstand en monumenten. De gemeente heeft er daarom voor gekozen een visie op te stellen, waarin de waarden zijn uitgewerkt. Het voorstel tot aanwijzing van de rijksdienst ging gepaard met de opmerking, dat in het bestemmingsplan onder andere meer gedetailleerde voorschriften wenselijk zijn voor de bebouwing, bijvoorbeeld een gedetailleerde bouwvlakbepaling. Hiermee kan recht worden gedaan aan het behoud van karakteristieke rooilijnen en bebouwingscontouren. Ook is een nadere aanduiding van waardevolle elementen in de openbare ruimte gewenst, zoals beeldbepalend water en groen. Hierbij valt naast de Reinwatervijver gelegen aan de Kastanjelaan te denken aan perken, plantsoenen, bermen, pleinen en laanbeplanting. Een aanduiding van ensembles, zichtlijnen en stedenbouwkundige accenten werd eveneens genoemd. Met deze visie wil de gemeente antwoord geven op deze vragen in de vorm van richtlijnen. De visie vormt de basis voor het op te stellen beschermende bestemmingsplan, aanpalende richtlijnen en uitgangspunten.

• *Begrenzing en aansluiting op de omgeving*

Het gebied ligt ten zuiden van de kern van Hilversum tegen het natuurgebied van de Hoorneboegse heide en begraafplaats Zuiderhof. Het te beschermen gebied wordt in grote lijnen begrensd door de Kolhornseweg, Bosdrift, Hilvertsweg, Gijsbrecht van Amstelstraat, Orchideestraat en Eikbosserweg. Aan de noordzijde sluit de bebouwing van Zuid aan op de kleinstedelijke bebouwing, die door particulieren aan het eind van de negentiende eeuw langs de landwegen werd gebouwd. Dit principe is in de twintigste eeuw doorgezet langs de Eikbosserweg en ook de particuliere kavels langs de Kolhornseweg zijn op vergelijkbare wijze gerealiseerd. Waar in de omringende buurten ten westen en oosten voor de middenklasse werd gebouwd, was de eerste bebouwing in Zuid vooral bedoeld voor de goedkopere woningen. In de plannen werd zoveel mogelijk aangesloten op bestaande structuren en wegen. In het later gebouwde zuidelijke deel waren de woningen groter en werd vooral aansluiting gezocht op het groene buitengebied.

Inleiding

Hilversum Zuid

Dudok, de stad en de architect

Van grote invloed op de bescherming is de regie, die W.M. Dudok vanaf 1915 voerde over de uitbreiding van Hilversum. Hij was als directeur Publieke Werken verantwoordelijk voor het maken van partiële uitbreidingsplannen. Als architect tekende hij voor de gemeente openbare gebouwen, maar hij wist het bestuur ook te overtuigen van de noodzaak zelf de volkswoningbouw ter hand te nemen. In 1928 werd Dudok benoemd tot gemeentearchitect. Dudok werkte zo op verschillende schaalniveaus tegelijk aan een nieuwe stad. Eerste heelde hij de bestaande bebouwing aan met tuindorpen en met het uitbreidingsplan dat in 1934 werd vastgesteld, werkte hij aan de afronding van de stad. Zijn werk in Hilversum Zuid is exemplarisch voor de ontwikkeling van zijn denken en de samenwerking met andere architecten.

• *Stedenbouwkundig plan en architectonische opgave*

Dudok ziet zich in Hilversum voor uitdagingen gesteld, waarvoor hij in ieder geval praktische oplossingen moet vinden. Eén van zijn grote verdiensten is de manier waarop hij daarbij tegelijkertijd de stad als geheel benaderde en daarin architectonische opgaven wist te integreren. De architectuur van de buurten en wijken is onlosmakelijk verbonden met de stedenbouwkundige opzet, het ontwerp van de gebieden staat in direct verband met de bouwmassa en de verder architectonische uitwerking.

‘In den stedenbouw ligt een architecturale opgave besloten’, stelt Dudok als hij vlak na de oorlog terugkijkend zijn gedachten over de verhouding tussen stedenbouw en architectuur laat gaan. Het is een stelling, die niet los te zien is van zijn ervaring in en visie op Hilversum. De architectonische vorm geeft het stedenbouwkundig werk zijn uiteindelijke waarde. ‘Wij erkennen, dat het stadsplan, op deze wijze voorbereid, de vrijheid van de medewerkende architecten beperkt, maar ligt dit niet besloten in de gemeenschappelijke doelstelling, een goede en schoone stad te bouwen? Die schoonheid is immers niet toevallig. Zij berust op herhaling en afwisseling, te juister plaatse, in de juiste mate en over deze elementen moet een gaaf stadsplan zich niet tweedoch wel degelijk driedimensionaal uitspreken.’

‘Het is begrijpelijk’, zo stelt hij in 1951 als hij zijn licht laat schijnen over de manier waarop plannen tot stand komen, ‘dat er geen belangrijk stedenbouwkundig plan kan ontstaan zonder veler medewerking: een zó gecompliceerd en veelzijdig probleem kan alleen maar door een “team”-werk tot stand worden gebracht. Maar dat betekent natuurlijk helemaal niet dat zo’n ingewikkeld plan kan worden “bij-elkaar gebabbeld”. Als de verhoudingen goed zijn - en persoonlijk heb ik daar niet over te klagen gehad - ontstaat er een mooie samenwerking, want verstandige mensen die van goeden wille zijn om een gezamenlijk doel te bereiken, weten daartoe in de regel wel de gelukkige sfeer te scheppen. En zij begrijpen (... dat ...) één man tenslotte de greep moet doen naar die synthese der verschillende facetten, naar die harmonische samenhang, die het werk tot een hoger plan brengt.’

‘Hilversum’, blikt Dudok in 1953 terug op zijn werk, ‘is een typisch voorbeeld van een snel groeiende en welvarende gemeenschap. Sinds ik er met mijn werkzaamheden ben begonnen, heeft de

Hilversum Zuid

bevolking zich van 35.000 tot 100.000 zielen uitgebreid. Als gevolg hiervan vergde het stedenbouwkundige gedeelte van mijn werk de meeste aandacht. (...) Als gevolg van het feit, dat de gemeente was begonnen met het bouwen van arbeiderswoningen voor haar vrij uitgebreide arbeidersbevolking, werd ik in staat gesteld het uitbreidingsplan in die wijken uit te voeren. Toen gebeurde er iets eigenaardigs. Ik behaalde onverwacht en ongekend succes met deze eenvoudige arbeiderswijken. (...) Ik begreep onmiddellijk dat dit succes absoluut niet bewees dat ik een goed architect was, maar dat het blijkbaar een uitzondering was indien er met gewone huizen een harmonisch geconstrueerde nederzetting werd gevormd, waarin bepaalde speciale gebouwen op de juiste plaats stonden.' Het is dit effect, dat onderwerp is van deze visie.

Leeswijzer

Welke waarden in het gebied aanwezig zijn, de wijze waarop deze elkaar versterken en de manier waarop deze kunnen worden beschermd wordt toegelicht in deze visie.

Hoofdstuk twee bevat de historische context en beschrijft de totstandkoming van de stedenbouw en architectuur in Hilversum Zuid. Het beschrijft de grondslagen van de verschillende uitbreidingsplannen en de manier waarop Dudok deze nader heeft weten in te vullen. Aan de hand van tekeningen en beschrijvingen geeft dit hoofdstuk ook inzicht in bijzondere eigenschappen van openbare ruimte en bebouwing.

Na hoofdstuk twee volgen analysetekeningen van een drietal straten, waarop het kappenlandschap en de bebouwingsprofielen in beeld zijn gebracht.

Het derde hoofdstuk beschrijft de visie op de cultuurhistorische waarden van het gebied. Het bevat een kaart, waarin de belangrijkste elementen die het gebied structureren zijn weergegeven en een toelichting daarop. De kernwaarde van het gebied is het goed behouden straatbeeld, waarin het stedenbouwkundig plan samenkomt met de architectonische uitwerking en de inrichting van de openbare ruimte. Hierin komt de regie van Dudok sterk naar voren. Van dit straatbeeld wordt beschreven welke elementen het behouden waard zijn, welke eigenschappen niet meer voldoende uit de verf komen en versterkt zouden kunnen worden en wat in cultuurhistorisch opzicht hoogstens acceptabel is.

Als overgang naar het vierde hoofdstuk zijn analysekaarten opgenomen. Deze kaarten zijn opgenomen om deelaspecten van de visiekaart nader toe te lichten.

Het vierde hoofdstuk is een uitwerking van de waarden en geeft uitgangspunten op hoofdlijnen voor de omgang met de waarden in het gebied.

Een lijst met gebruikte literatuur en bronnen is opgenomen als bijlage.

De Clemenskerk gezien vanaf de kruising van de Geraniumstraat met de Nieuweg

Stedenbouw en architectuur

HILVERSUM IN UITBREIDING

Aan het eind van de negentiende eeuw was Hilversum een uit zijn krachten groeiend forensen- en fabrieksdorp, dat aan de noordwestzijde was uitgebreid met een aantal villaparken. De kern werd steeds meer een stad met alle problemen van dien. De wettelijke verplichting een uitbreidingsplan op te stellen viel samen met de behoefte deze groei in goede banen te leiden. Er was grote vraag naar woningen en de gemeente diende aan te geven waar deze gebouwd zouden worden. De eerste pogingen daartoe slaagden niet echt en dit was één van de aanleidingen om W.M. Dudok te benoemen tot directeur Publieke Werken. Eén van de belangrijkste opdrachten was het ontwerpen van een uitbreidingsplan. Hij maakte stedenbouwkundige plannen voor Hilversum, ontwierp vele openbare gebouwen en daarnaast ruim 1.600 woningen. Ook coördineerde hij het werk van andere architecten en wist zo op meerdere schaalniveaus te bouwen aan een stad in het groen. Dit hoofdstuk gaat in op de plannen voor Hilversum Zuid en de regie die Dudok op zich nam.

Van dorp naar stad

De groei van Hilversum rond de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw leunde in eerste instantie op twee pijlers, die beide samenhangen met industriële ontwikkeling, betere voedselvoorziening en bevolkingsgroei. Tot diep in de negentiende eeuw was Het Gooi landelijk gebied op arme zandgrond. Het lag enigszins geïsoleerd tussen steden als Amsterdam, Utrecht en Amersfoort. Met het spoor werd het gebied ontsloten. De villaparken aan de noordwestzijde van Hilversum zijn gebouwd voor de steeds grotere groep rijke stedelingen op zoek naar een aangename woonomgeving. Dit is de eerste pijler van de groei. De tweede is de goedkope arbeid. In het armere gebied verschenen werkplaatsen en fabrieken met daarnaast arbeiderswoningen, die in veel gevallen beter als krot konden worden getypeerd. Deze krotwoningen moesten worden geruimd en vervangen door goede woningen. Het is deze pijler, die de stad in wording aan de zuid- en oostzijde laat groeien. In een later stadium nemen de vervoersmogelijkheden verder toe en de kosten zover af, dat Hilversum aantrekkelijk wordt voor forensen. De woningen die in de jaren dertig werden gebouwd, zijn voor een behoorlijk deel gericht op deze doelgroep.

• *Woningwet*

De oudste uitbreidingen verschijnen langs bestaande wegen en paden, zoals dat ook in het pre-industriële tijdperk gebeurde. In Zuid zijn dat de Bosdrift, Hilvertsweg, Eikbosserweg en Neuweg. Het waren zandwegen van het dorp naar de heide. Het was groei zonder planning. De werkplaatsen en woningen stonden door elkaar. De ordening was voor een groot deel afhankelijk van eigendomsgrenzen en oogde vaak toevallig. Ook de woningbouwverenigingen werkten ongestructureerd. Rond het begin van de twintigste eeuw kochten ze op verschillende locaties gronden, die niet eens allemaal waren ontsloten. Er was geen samenhangende visie. Met de Woningwet in 1901 en de inwerkingtreding daarvan in 1902 bekommerde de rijksoverheid zich om de volkshuisvesting. Eén van de doelen van de wet was een halt toe te roepen aan de bewoning van slechte woningen en het bevorderen van de bouw van goede woningen. Ook

Stedenbouw en architectuur

Uitbreidingsplan 1905

Hilversum in uitbreiding

wilde de rijksoverheid met uitbreidingsplannen wildgroei voorkomen. De belangrijkste maatregelen om een eind te maken aan bestaande slechte woonomstandigheden waren de mogelijkheid eigenaren/verhuurders te verplichten verbeteringen uit te voeren, woningen onbewoonbaar te verklaren en zelfs krotten te onteigenen of te laten slopen. Om nieuwe misstanden te voorkomen werd het gemeenten verplicht een bouwverordening op te stellen met voorschriften voor nieuwbouw. In combinatie met het verbod zonder vergunning te bouwen, kregen gemeenten de mogelijkheid de kwaliteit van de bebouwing te controleren. Verder werden gemeenten in staat gesteld de groei van kernen in goede banen te leiden met uitbreidingsplannen.

Het toezicht op de naleving van de Woningwet kwam te liggen bij de gemeentelijke en regionale gezondheidscommissies, die met ruime bevoegdheden een sterke positie kregen als tegenspeler en adviseur van het gemeentebestuur. Ter stimulering van goede woningbouw werd een regeling tot stand gebracht, waarmee financiële steun mogelijk werd voor erkende woningbouwverenigingen en bouwmaatschappijen die uitsluitend in het belang van de volkshuisvesting werkzaam waren.

Uitbreidingsplan 1905

Het eerste uitbreidingsplan van Hilversum van gemeentearchitect P. Andriessen was een poging de groei van Hilversum in goede banen te leiden. Het werd vastgesteld op 27 juni 1905. Dit plan was echter niet helemaal het antwoord op de uitdaging waarvoor de gemeente zich zag gesteld: de verandering van een dorp op de heide naar een woon- en industriestad. Andriessen bleef zoveel mogelijk binnen de begrenzingen van de bossen en heidevelden rondom Hilversum, die de eigendomsverhoudingen weergaven.

• *Kenmerken*

Het uitbreidingsplan is een globaal stratenplan met functiezones. Het ontwerp maakt gebruik van een ontsluitingssysteem met straat- en ceintuurwegen. Daartussen geeft Andriessen plekken aan voor fabrieken, arbeiderswoningen en andere typen bebouwing. De bouwblokken zijn ten minste 40 meter diep. Voor parken is vanwege de vele natuur in de buurt geen ruimte gereserveerd. Wel tekent hij straten met een groen profiel. De rooilijnen liggen op enige meters van de weg, waarmee aan de voorzijde van de woningen een strook is gereserveerd voor de aanleg van voortuinen. In de arbeiderswijken moet deze zogeheten 'meerdere breedte' een maat hebben van minstens 4 meter. Hiermee probeert Andriessen aan te sluiten op het landelijke en afwisselende karakter van de gemeente. Om eenvormigheid te vermijden stelt hij voor rechte straten te vermijden.

• *Kritiek*

Het uitbreidingsplan van 1905 gaf geen overtuigend uitzicht op een harmonische stad. De commissie die belast was met de beoordeling van het plan had meerdere punten van kritiek. Ook de leden van het Utrechtse Architectura en Amicitia waren er niet over te spreken. Het plan miste in hun ogen een algemene visie. In de kritiek klinkt door, dat er meer gebruik moest worden

Stedenbouw en architectuur

gemaakt van eigentijdse stedenbouwkundige inzichten en ontwerptechnieken.

Het plan was in de ogen van de critici ondoordacht. Het had een onduidelijke hoofdstructuur en een onsamenhangend stratenplan, waarin het verloop van de oude kom naar nieuwe wijken onduidelijk was. Oriëntatiemogelijkheden ontbraken. Er waren geen zichtlijnen of assen. Er was bijvoorbeeld geen gebruik gemaakt van torens om het stratenplan op uit te lijnen. Pleinen ontbraken en daarmee de mogelijkheid om met grotere openbare gebouwen architectonische stadsbeelden te ontwerpen. Zij stelden voor in de projecten de plek van openbare gebouwen, (speel)pleinen en scholen direct vast te leggen.

Het deel tussen de Bosdrift en de Eikbosserweg kon geen goedkeuring wegdragen. Het zou voor de bouw van arbeiderswoningen in een ruime en goede verdeling moeten worden bestemd met in het midden hoofdaders en open terreinen. De bebouwing moest warm, dankbaar en welgemeend zijn. Tot slot hield het plan ook geen rekening met het natuurschoon.

Het uitbreidingsplan van Andriessen was zowel voor de beoordelingscommissie als voor vakbroeders, zo stelden zij met deze kritiek, niet opgesteld volgens de regelen der kunst. Het was teveel ad hoc om dorp en stad overtuigend tot een nieuw geheel om te smeden.

de eerste complexen van E. Verschuyt

- *Eerste complexen*

De eerste woningbouwcomplexen in Zuid werden gerealiseerd op basis van het uitbreidingsplan van Andriessen. In opdracht van de Arbeidersbouwvereniging Hilversum ontwierp architect E. Verschuyt twee complexen. Het gaat om een complex van 50 woningen gebouwd tussen 1910 en 1912 en één van 46 woningen gebouwd tussen 1913 en 1915. De complexen bestaan uit tweekappers en korte rijen met Jugendstil-elementen en vakwerkdetails. Ze zijn, zoals bedoeld door Andriessen, gebouwd langs gebogen straten dwars

op de Neuweg zoals de Ericastraat en Egelantierstraat. De afwerking is eenvoudig. De woningen hebben gevels, die aan de onderzijde zijn gemetseld in betaalbare baksteen met daarboven stucwerk. De daken zijn voorzien van rode pannen. De tuinen zijn aan de straatzijde voorzien van een te begroeien gaashekwerk met een houten hekje.

Op het stedenbouwkundig principe met dwarsstraten bouwde Verschuyt ook na het aantreden van Dudok voort in de twee complexen, die hij tussen 1916 en 1924 voor de Arbeidersbouwvereniging realiseerde. In hun vormgeving sluiten deze complexen aan bij de tuindorparchi-tectuur, die ook werd gebruikt in de naastgelegen complexen van Dudok en van P. Vorkink en J. Ph. Wormser. Hiermee is tussen de verschillende plannen een glijdende overgang tot stand gebracht, waardoor een harmonisch geheel werd bereikt.

Hilversum in uitbreiding

Dudok

In 1914 was het tijd om het uitbreidingsplan te herzien. De gemeente was doordrongen van de noodzaak, dat het plan aan hogere eisen zou voldoen. Er moest, zo heerste de gedachte, schoonheid in het plan worden gebracht. Hiermee sluit Hilversum aan bij de gedachte, die Fockema Andreae in zijn *Hedendaagsche Stedenbouw* op pagina 27 verwoordde. 'Al heeft eene stad nog zooveel verdiensten - perfecte rioleering, uitstekend drinkwater, degelijke woningen, goede verkeerswegen, zelfs lage belastingen! - als zij leelijk is, mist zij het voornaamste.'

Voorts wilde de gemeente, dat het uitbreidingsplan in onderdelen uit te werken zou zijn. Ook moest het plan aansluiten op de plannen van de naburige gemeenten en worden beoordeeld door een Schoonheidscommissie. De kritiekpunten op het vorige plan werden eisen tot verbetering.

Ondertussen namen woningbouwverenigingen het initiatief tot het ontwerpen en oprichten van woningcomplexen. Het gemeentebestuur stond voor de opgave deze een plaats te geven op het grondgebied van de gemeente. Ze moesten op de dorpskom en op elkaar aansluiten.

• Een bekwaam stedenbouwkundig architect

Het gemeentebestuur oriënteerde zich in den lande en raakte ervan overtuigd, dat de opdracht in handen van een bekwaam stedenbouwkundig architect moest worden gegeven. In de woorden van Fockema Andreae moest deze optreden als criticus en veldheer tegelijkertijd. 'Hij weegt de voorgedragen belangen tegen elkander af, wijst aan elk der bijgebrachte argumenten zijner plaats aan, en legt daarbij ook het gewicht zijner eigen persoonlijkheid in de schaal. Hij tenslotte is het, die als allesbeheerschend leider de beslissingen moet nemen en uit den chaos van gegevens, adviezen en inzichten een doelmatig en schoon geheel te voorschijn moet brengen.'

Zichtlijn op de Geraniumschool

De zoektocht van het bestuur leidde naar Willem Marinus Dudok, die op dat moment in dienst was van de gemeente Leiden. In 1915 kreeg hij in Hilversum een aanstelling als directeur Publieke Werken, een functie die hij tot 1928 bekleedde. Van dat jaar tot 1954 was hij gemeentearchitect. Dudok trof een kern waar veel uit stedenbouwkundig oogpunt bedorven genoemd moest worden. 'Hij miste duidelijkheid, orde, de architecturale zwaartepunten, contrastwerking, mooie vergezichten, plantsoenen als architectonische rust-

punten van grote waarde', zo viel op 30 juli 1915 te lezen in het gemeenteblad van Hilversum. Het was 'een stad die zich niet ontwikkeld had langs wel overwogen lijnen van geleidelijkheid, volgens een doelbewust plan, maar volgens (toevallige) belangen.' De verwachting werd uitgesproken, dat een nieuw uitbreidingsplan in overeenstemming zou zijn met de 'tegenwoordigen stand der stedenbouwkunst'.

Ook de architectuur van Hilversumse bouwplannen was minderwaardig. Het werk van architecten kwam in esthetisch opzicht vaak niet boven het werk van revolutiebouwers uit. Dudok prees het gemeentebestuur dat zij niet aan de realisatie van dergelijke plannen wilde meewerken.

Stedenbouw en architectuur

Als directeur Publieke Werken had Dudok een groot aantal handvatten om de bestaande, onsaamenhangende ruimtelijke ordening om te vormen tot een doordacht, fris en regelmatig uitbreidingsplan. Als de ontwikkeling vanuit praktische, economische, technische en sociale behoeften werd aangevuld met het esthetische aspect zou een geheel van schoonheid en bruikbaarheid ontstaan. Van fundamenteel belang was in dat verband in ieder geval de verbetering van de woningvoorraad, waartoe ook het opruimen van de vele krotwoningen behoorde.

De tuinstadbeweging

Dudok haalde zijn inspiratie uit Engelse en Duitse voorbeelden van (tuin)stedenbouw, maar gebruikte ook de aanwijzingen uit *De Hedendaagsche Stedenbouw* van Fockema Andreae.

• *De Hedendaagsche Stedenbouw*

In zijn eerste rapport over de Hilversumse volkshuisvesting verwijst Dudok naar Fockema Andreae. Hij citeert, dat de stedenbouwer de stad zo mooi mogelijk moet maken. In het tweede hoofdstuk met de titel 'De omvang en de verschillende zijden van het vraagstuk' noemt Fockema Andreae bouwstenen voor de stedenbouw. Hij wijst op de belangen van het verkeer, de hygiene van zowel de openbare ruimten als van de woningen, de sociale zijde met onder meer de betaalbaarheid van kleine woningen, de economische zijde, het technisch oogpunt met de weg als ingenieursopgave, de veiligheid, het stadsschoon met monumenten en stadsaanleg en niet in de laatste plaats op de financiële kanten van de stedenbouw. Tegelijkertijd waarschuwt hij tegen puur functioneel, technisch en financieel denken.

Voor Fockema Andreae 'komt het bovenal nog hierop aan, om alle combinaties met elkander in verband te brengen en samen te passen tot één goed geheel. Met andere woorden,' stelt hij op pagina 65 en 66, 'geen deel van de stad mag, als het goed zal zijn, geheel op zich zelf beschouwd worden, zonder verband met andere delen; de geheele stad moet, in haare uitbreiding, een goed sluitend organisch geheel vormen; juiste verhoudingen zoomin als sprekende contrasten en fijne nuances mogen ontbreken. Om dit ideaal nabij te komen, is noodig, dat de stedenbouwer over veel talent en smaak beschikt en de omstandigheden hem gunstig zijn.' Bewoners moeten volgens Fockema Andreae trots kunnen zijn op hun mooie stad. Dudok onderschrijft deze stelling en geeft aan, dat Hilversum later niet onbedorven genoemd mag worden. Dat men zal zeggen: het bouwersgilde heeft niets vergeten en het heeft niets geleerd.

Dudok vergelijkt Hilversum met tuinsteden in het buitenland en merkt op, dat het van het grootste belang is krotten te ruimen. Hij wil de armste bewoners een dak boven het hoofd bieden. De huurprijs van nieuwe woningen moet daarom laag zijn, de woningen klein. De activiteiten die de Hilversumse woningbouwverenigingen ontplooiën, ziet hij niet als goed voorbeeld. De terreinen sluiten niet goed aan op de stad en ook de kwaliteit van bouwen is niet goed genoeg. Bovendien bouwen zij niet voor de armsten en leidt hun aanpak niet tot krotopruiming. Van recente woningen tussen de Hilvertsweg en Begoniastraat noemt hij de achtergevels 'slecht

Hilversum in uitbreiding

verzorgd'. Om verdere ongelukken te voorkomen, stelt hij voor nieuwbouw uit te stellen tot zijn uitbreidingsplan in voorbereiding gereed is.

• *Die Gartenstadtbewegung*

In de ogen van Dudok is Hilversum niet bij de tijd. In een rapport over een bouwplan ten westen van de Larenseweg gaat hij uitvoerig in op de breedte van wegen naar aanleiding van een advies gegeven door de gezondheidscommissie. Het spijt hem, dat hij deze met de beginselen van 'de hedendaagsche steden-bouwkunst' bekend moet maken. Hij noemt het streven naar brede wegen ouderwets. Met smalle wegprofielen is meer te bereiken. Met een geringe breedte zijn fraaie wijken te bouwen met een intiem karakter. Door wegen smaller te maken kan de gemeente het zich veroorloven pleintjes aan te leggen en in speelplaatsen te voorzien. Hij verwijst onder meer naar Kampfmeyers *Die Gartenstadtbewegung*, waarin een pleidooi is opgenomen voor een geringe wegbreedte.

Kampfmeyers boek geeft voorbeelden van tuinsteden waaronder Margarethenhöhe in Essen, waar de straten ook zichtlijnen zijn. Ook de tuinstad van Bonn hoort tot de voorbeelden. Hier zijn geen bochtige weggetjes getekend, maar rechte straten met verspringende rooilijnen en op het eind een plein of een poort. Het zijn ontwerpmiddelen, die voor Dudok als inspiratie lijken te hebben gediend voor zijn eerste uitbreidingsplannen.

Uitbreidingsplan 1918

Het ontwerpen van een nieuw uitbreidingsplan was een van de eerste opdrachten, waaraan Dudok begon bij zijn aanstelling in Hilversum. Het accent lag daarbij op de vestiging van nieuwe industrie en de bouw van arbeiderswoningen. In 1918 bood Dudok het plan aan. Hij vertaalde daarin grootstedelijke en nationale thema's naar de schaal en karakteristiek van Hilversum. In de aanbiedingsbrief van 8 juni geeft hij een uitgebreide toelichting, waarin hij aandacht besteedt aan de principes van het plan. Hij stelt allereerst rekening te hebben gehouden 'met het karakter van de bestaande bebouwing, vooral in de verschillende kwartieren, welke thans den rand van het bestaande gedeelte vormen. Daartoe was te meer aanleiding omdat, hoevele fouten in de bestaande bebouwing onze gemeente ook mogen voorkomen, de algemeene distributie der verschillende soorten bebouwing, zooals fabrieksterreinen, arbeiderskwartieren en villaparken, zich vrij logisch blijkt te hebben ontwikkeld.'

Hij vervolgt zijn betoog met de opmerking, dat een plan niet te ver in details moet worden uitgewerkt. 'Een tweede middel, om aan het plan een zekere mate van levenskracht te verschaffen, waardoor het tot op zekere hoogte ook tegen niet te voorziene toekomstinvloeden bestand zal zijn, bestaat daarin dat men niet te zeer in details treedt: wie zoo weinig mogelijk voorspelt, zal zich zoo weinig mogelijk vergist hebben. Ik houd er dan ook in het algemeen absoluut niet van, om in een uitbreidingsplan, zooals veelvuldig geschiedt, direct aan te geven, waar de verschillende openbare gebouwen moeten staan.' Dudok pleit hiermee niet alleen voor een zekere mate van flexibiliteit. Hij geeft aan het plan niet te willen vastleggen op monumentale gebouwen,

Stedenbouw en architectuur

maar gebruik te maken van de situatie die hij aantrof. Toch mag het plan daarmee niet willekeurig worden genoemd. ‘Wanneer men dit project nader beschouwt, dan zal men zien, dat het lang niet zoo willekeurig in elkander is gezet, als men misschien oppervlakkig zou aannemen, doch dat er veeleer een grote gebondenheid in het plan valt op te merken, ja zelfs, dat het schema, de geheele opzet en de detaillering in sommige deelen eenvoudig zóó moesten zijn en niet anders konden. Men zal tot die erkenning vooral komen, als men nagaat, dat de bestaande dorpskom tal van fouten vertoont, speciaal ter zake van het wegnnet, waaraan men zich nu eenmaal had aan te passen. Waar in de eerste plaats is gezocht naar een natuurlijke, vloeiende aansluiting aan het bestaande, en het een groote fout zou geweest zijn om los daarvan een nieuwe stadsgordel te projecteeren, bestond er weinig aanleiding tot het ontwerpen van een zeer regelmatig en monumentaal plan.’

Het derde principe waarmee hij rekening wilde houden was ‘de onderscheiding tusschen verkeersstraten en bouw- of woonstraten. Bij nadere beschouwing zult U zeer duidelyk een verkeersstratennet ontwaren, waartusschen een bouwstratenstelsel in ontwikkeld. En nu zal het voor het plan weinig schade brengen, wanneer te zijner tijd zal blijken, dat voor een woonstratencomplex tusschen een verkeersstratenstelsel, om welke reden dan ook, hier en daar eens een andere oplossing wenschelijk is.’ Dudok pleit hier voor flexibiliteit.

De woonstraten zijn voor hem de contravorm van de bouwblokken. ‘In het algemeen is een eisch van het wegnstelsel, dat het de belangrijke punten op verkeersoeconomische wijze verbindt; dat het duidelijke, vloeiende verbindingen vormt, terwijl de voornaamste eisch van de bouwblokken is, dat de vorm een oeconomische en fraaie bebouwing mogelijk maakt. Voor de oplossing van dit vraagstuk is de hierboven vermelde onderscheiding tusschen verkeers- en woonstraten een zeer belangrijke grondslag, omdat men daardoor in staat is, ten aanzien van de verkeerswegen wat meer waarde te hechten aan de speciale verkeerseischen, terwijl men bij het ontwerpen der daartusschen gelegen woonstraten de belangen van de bouwblokken wat zwaarder kan laten wegen.’ Hij pleit voor de mogelijkheid later veranderingen aan te brengen. ‘Ik acht het geen bezwaar, om te zyner tyd een geheel woonstratencomplex tusschen een verkeersstratennet uit het plan te lichten, en een ander project voor dit gedeelte te aanvaarden.’

• *Partiële herzieningen*

In 1919 wees de Schoonheidscommissie weer op het belang van een uitbreidingsplan, zeker nu er toch sprake was van allerlei uitbreidingen van de gemeente en de H.S.M. een ander plan voor de spoorweg, het “hoge plan” had gemaakt en werd gesproken over een snelverbinding met Amsterdam. Formeel was na 10 jaar een nieuw uitbreidingsplan nodig. Dudok antwoordde dat allerlei ontwikkelingen het definitief maken van het uitbreidingsplan op losse schroeven hadden gezet zoals de toekomstige spoorwegsituatie, kanaalplannen, tramnet en snelverbinding met Amsterdam. Voor Hilversum noord-oost en zuid-west zouden die veranderingen grote gevolgen hebben. Men moest zich behelpen met het huidige plan en partiele herzieningen. Dudok wees er wel op dat gemeentelijk grondbezit dringend nodig bleef. Het uitbreidingsplan was “toekomst-muziek”.

Hilversum in uitbreiding

Aan uitbreiding en woningbouw werd in afwachting van de vaststelling van het uitbreidingsplan gewerkt door middel van partiële herzieningen. Dit ging goed, want Dudok zorgde voor de onderlinge samenhang van de complexen en de samenhang van de gemeente als organisch geheel. De verenigingen die de eerste complexen in Hilversum Zuid wilden bouwen, hadden gronden op eigen houtje gekocht. Die konden ze niet bebouwen: de wegen moesten nog worden doorgetrokken en er moest een geheel (met de kom) ontstaan. Over de architectuur werd niet veel opgemerkt. De verenigingen namen goede architecten in dienst. De woningbouw had haast en de partiële plannen konden later worden opgenomen in het uiteindelijke uitbreidingsplan. Dit was zeker gemakkelijk voor de gronden die gemeentebezit waren.

Woningen van gemeentewege

Met zijn toelichting stelt Dudok, dat een uitbreidingsplan elastisch moet zijn en aanpassingen moet kunnen verdragen. Wie met het plan niet voldoende uit de voeten komt, kan overleggen met de opsteller ervan. Dat is Dudok zelf, als een spin het web. Hij pleitte voor goede controle en bewoog de gemeente er zelfs toe ook bij het bouwen van woningen het voortouw te nemen. Hij zag het als een tijdelijk initiatief. De gemeente zou samen met de woningbouwverenigingen de woningnood verminderen. Als de particuliere bouwbedrijven het weer konden overnemen, kon de gemeente zich terug trekken. De belangrijkste redenen voor Dudok waren dat de revolutiebouw moest worden tegengegaan en dat de gemeente de juiste doelgroep kon bereiken.

Naast regels was volgens Dudok met name vakmanschap nodig. De woningbouwverenigingen moesten goede, en dus soms andere, architecten nemen. Deze architecten moesten als ontwerper en vakman betrokken zijn. De gemeente moest zorgen voor ondersteuning. Om de taken te kunnen uitvoeren stelde Dudok voor een Woningbedrijf op te richten en het oppertoezicht te voeren. Als initiatiefnemer had de gemeente een belangrijke voorbeeldfunctie te vervullen. Alle woningbouwverenigingen moesten voordat zij tot de bouw van woningen konden overgaan, toestemming krijgen van de gemeente. Dat gold natuurlijk voor het verkrijgen van grond en het aanvragen van de rijkssubsidie, maar ook voor de ontwerpen zelf. 'De gemeentelijke complexen worden hier en daar op m.i. gelukkige wijze voortgezet, c.q. afgewisseld door complexen van woningbouwverenigingen', schrijft hij in de 'Korte inleiding' over de wijze van werken en de verhouding tot de architecten van de woningbouwverenigingen die onder meer bij de invulling van Zuid betrokken waren, 'waarvan de architecten: de Heeren Andriessen, Bakker en Bunders, De Groot en Van Laren, Verschuyt, Vorkink en Wormser op doeltreffende en aangename wijze met mij als ontwerper van het wegennet samenwerkten.'

• *Het voortouw*

'Door de stichting dezer woningen van gemeentewege hopen wij den eerste stap te doen tot den bouw van een arbeiders-tuin-stadswijk op modernen grondslag', voeren Burgemeester en Wethouders in een brief aan de Minister van Staat uit mei 1916 aan als argumentatie voor deze stap, 'waarbij door ons rekening zal worden gehouden met aesthetische eischen, eenerzijds omdat

Stedenbouw en architectuur

Bij de plaatsing van woningen is rekening gehouden met de ligging ten opzichte van de windstreken

eentoningheid vermijden door wisselende rooilijnen en kapvormen

Hilversum in uitbreiding

wij de bevrediging daarvan voor de volksontwikkeling en –opvoeding van hoge waarde achten, anderzijds omdat wij in het gemeentelijke voorbeeld wilden toonen dat zeer beperkte middelen wel dringen tot soberheid, maar het bouwen in esthetisch bevredigenden vorm geenszins uitsluiten. Wij hopen op dezen weg gevolgd te worden door het particulier initiatief.’ De gemeente zal zich altijd moeten inspannen om op het gebied van de volkshuisvesting waardevol werk gedaan te krijgen.

In de argumentatie van Dudok om als gemeente zelf te bouwen, kwamen verschillende overwegingen naar voren. Allereerst moest de gemeente niet wachten op de verenigingen en reageren op hun initiatieven. Het was zeer moeilijk om de plannen goed te laten plaats en op elkaar aan te sluiten. Een in alle opzichten logische en esthetische ontwikkeling van de gemeente

het vierde complex aan de Bosdrift

werd door het optreden van de talrijke verenigingen niet bevorderd. Hoewel de architectuur van de plannen van de verenigingen gewaardeerd werd, brachten zij geen stedenbouwkundige verbeteringen. De gemeente moet de leiding nemen voordat er bouwplannen worden gemaakt, om ervoor te zorgen dat de goede woningen op de goede plekken komen en niet te worden opgezaagd met volkswoningbouw, die toekomstplannen konden dwarsbomen. In afwachting van het uitbreidingsplan moest de gemeente zelf de woningbouw ter hand nemen om voor een goede aansluiting van de nieuwe

uitbreidingen op de kom te zorgen. Een voorbeeld is het vierde complex aan de Bosdrift. De plaatsing daarvan was zo, dat met goede woningen eerdere uitbreidingen werden aangeheeld en lelijke achterkanten aan het zicht werden onttrokken. Dudok gebruikte de woningen die hij in 1915 voor Leiderdorp had ontworpen als voorbeeld. Met dit soort projecten zou de particuliere sector in de juiste richting worden geholpen en voorbeelden krijgen hoe te bouwen: frisse en vrolijke arbeiderswijken voor een menswaardig bestaan. Zelf bouwen maakt het mogelijk krotten te ruimen en arbeiders met kleine inkomens aan woningen helpen. De woningen die tot dan toe werden gebouwd, waren te ruim en te duur om ten goede te komen aan de arme bevolking.

• Betaalbaar

De gemeente moest het voortouw nemen bij de bouw van eenvoudige en kleine woningen met sluitende exploitatierekeningen. Betaalbaarheid was belangrijk bij het bouwen voor de mensen, die met moeite een krot konden betalen. Dudok dacht ook aan kleine woningen en wilde die zo efficiënt mogelijk bouwen en tegelijkertijd de kwaliteit van het gebied hoog krijgen. Het ontwerp van het eerste gemeentelijke woningbouwcomplex betrof de bouw van 180 woningen. Hiermee liet de gemeente zien dat het mogelijk is om met een goede architect goede, aangename en goedkope woningen te maken. Het ging er niet alleen om woningen te bouwen, maar straten, ja zelfs een wijk.

In het eerste complex ontwierp Dudok soms meer dan zes woningen naast elkaar en was er op

Stedenbouw en architectuur

een aantal plekken minder ruimte tussen de woningen. Met langere rijen week Dudok op een aantal punten af van de gemeentelijke bouwverordening. Eentonigheid vermeed hij door de rooilijnen en kapvormen te wisselen, waarbij met name de hoekoplossingen als ontmoeting van meerdere richtingen in het oog springen. De leeszaal met een poort naar het daarachter gelegen hofje is een verbijzondering met een eigen identiteit, die met de openbare ruimte van het eenvoudige plantsoen terzijde van de Nieuweg verder aan belang won zonder onevenredig zwaar op het bouwbudget te drukken.

Bij het voorstel aan de raad tot het overgaan op de bouw van de woningen, wordt aangegeven waarom afwijking van de bouwverordening nodig is. 'De algemene verkaveling en parcellering

Ruimte voor plantsoenen in de straten

waarborgen een ruime toetreding van lucht en licht, maar er is toch op enkele punten afgeweken van de bouwverordening ten aanzien van de plaatsing van de gebouwen ten opzichte van de openbare weg en ten opzichte van elkaar: door op sommige plaatsen meer dan 6 woningen naast elkaar te bouwen en de tussenruimte tussen twee blokken kleiner te maken, is het economisch mogelijk geworden op verschillende punten speelterreinen en plantsoenachtige straten aan te leggen. Voordelen: meer frisheid van gehele bebouwing, meer afwisselende groepering waardoor het esthetisch effect wordt verhoogd.'

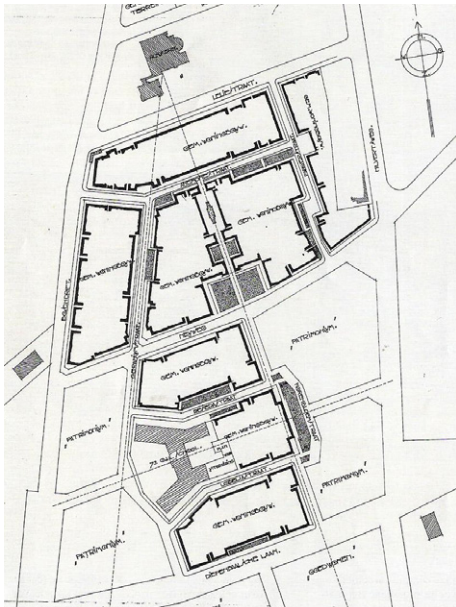
De vrijheden die de gemeente zich bij dergelijke grotere plannen kon toestaan zorgden niet alleen voor een in alle opzichten beter tuindorp, maar ook voor een goedkopere uitvoering. De gemeente kon de woningen zo groeperen, dat de bouw economischer was. Dudok stelde voor om de bouwverordening te wijzigen om de gemeente en de woningbouwverenigingen in staat te stellen meer vrijheid te nemen om tot goede ontwerpen te komen. Voor individuele bouwplannen was deze afwijking niet gedacht.

• *Woonstraten*

Het maken van smallere en daarmee goedkopere woonstraten was een manier van plannen, die paste in het repertoire van de tuinstadbeweging en waarvoor H. Kampffmeyer pleitte in 'Die Gartenstadtbewegung'. Hierdoor werd het mogelijk pleintjes en plantsoenen op te nemen. Ook in Engeland en elders in het land, zo gaf Dudok naar aanleiding van de plannen voor het 1ste complex van de Erfgooiers op 13 oktober 1915 te kennen aan Burgemeester en Wethouders, werden smallere straten toegepast. Bijkomend voordeel van smallere straten was niet alleen dat er meer geld kon worden besteed aan bijzondere punten in de openbare ruimte, maar ook aan de woningen. Deze konden, aldus Dudok, ruimer, hygiënischer en fraaier worden. Hij schakelt zo direct van de hoofdstructuur zoals vastgelegd in uitbreidingsplannen, naar de vormgeving van de openbare ruimte en de bebouwing. 'Kleinere en grotere pleinen, in juiste onderlinge vormverhouding, verhoogden voorts het rythme. Maar evenmin als het grondplan van ene sculpturaal werk op zichzelf reeds voldoende is om te komen tot een werk van sculpturele waarde,

Hilversum in uitbreiding

evenmin is een goed overwogen uitbreidingsplan waarborg voor het ontstaan van een in esthetischen zin bevredigend stads- of dorpsgedeelte. De gelukkige omstandigheid, dat de gemeente zelf op zeer intensieve wijze den woningbouw ter hand nam voor het betrekkelijk aanzienlijke arbeidersbevolking, maakte het mij mogelijk op verschillende punten der gemeente het uitbreidingsplan met de zoo hoog noodige derde afmeting te voltooien, en in plaats van een teekentafelplan, een dorpsgedeelte tot stand te brengen.'

• Kamermuziek

Aandacht voor de esthetische kant van het bouwen was bij de bouw van volkswoningen in de ogen van Dudok vanzelfsprekend. In de toelichting op zijn plannen voor het eerste gemeentelijk woningcomplex geeft hij aan, dat streven naar schoonheid nodig is. 'En nu is het juist maatschappelijk van zooveel waarde, dat de moderne bouwkunst esthetische effecten door zeer sobere middelen weet te bereiken.' De toon was daarmee gezet. Het huis was niet meer doel op zichzelf, maar middel om er een stad mee te bouwen. Er kwam een verband tot stand tussen stratenplan, straatwand, silhouet, ordening en bouwkunstig effect. Dudok zei dat de bouwkunst de woningbouw had beïnvloed en dat de woningbouw van grote betekenis geworden was voor de moderne Nederlandse architectuur. En dat met karige middelen. De schoonheid zou gezocht moeten worden, meer dan ooit tevoren misschien, in verhouding, massa en kleur. Dit was feitelijk vanwege de

beperkte middelen, maar het was ook een kans.

Midden jaren twintig licht Dudok de wijze toe, waarop hij de plannen vormgaf met de eenvoudige woning als basis. Hij noemt het eengezinshuis zonder twijfel de beste volkswoning. 'Het landelijk karakter onzer gemeente bracht aanstonds mede, dat bij den volkswoningbouw uitsluitend aan laagwoningbouw kon worden gedacht. Dit leidt in esthetischen zin tot groote beperking van het architecturale effect, te meer waar het de bedoeling was woningen te stichten voor de minst goeden, zoodat ook slechts minimale geldelijke bedragen te onzer beschikking stonden. Het gegeven is dus wel figuurlijk en letterlijk klein geweest; de vraag is nu: hoe kan met zulk een bescheiden gegeven een dorpsbeeld worden gebouwd van althans eenige esthetische waarde? Ik heb getracht die vraag op te lossen door het vraagstuk zoo groot mogelijk te bezien. d.w.z. als een geheel; de vraag was niet huisjes te bouwen, maar straten; meer dan dat: geheele dorpswijken. En in dat geheel kunnen de elementen, welke van alle architectuur het essentieele zijn: verhouding in contrast- en massawerking, evenzeer tot hun recht gebracht worden als in grootscher bouwwerk, van weidscher allure. Vergeleken bij de grootsche vraagstukken van

Stedenbouw en architectuur

Uitsnede van het uitbreidingsplan 1933 met het nog in te vullen gebied rond de Lijsterbeslaan

Hilversum in uitbreiding

stedebouwkunstigen aard is dorpsbouw slechts kamermuziek, maar ook kamermuziek kan wel orkestraal gedacht zijn.

De werking is vooral niet gezocht in drukke detaillering: daardoor demonstreert men nooit anders dan kleinheid: men verbreekt de bouwmassa's in plaats van ze groot te houden. Er is eenvoudig naar gestreefd met de kleine huisjes, rustige, gesloten straat- en pleinwanden samen te stellen. U zult op Uw doortocht in het latere werk hoe langer hoe meer het streven zien om het architecturale effect te bereiken met de spaarzaamste middelen. In de verhouding tussen de hoge kap en den lagen muur is overdrijving, om het huiselijke, veilige karakter suggestief tot uiting te brengen.

Maar dit is in dit soort werk niet het belangrijkste: het komt m.i. niet zoo zeer op den detailvorm van de woningblokken aan, als op de plaatsing van de woningblokken van verschillend volume, voor, naast en achter elkaar. Wij architecten weten meestal te laat, dat in stads- en dorpsbouwkunst het meest praegnante effect meestal wordt bereikt ... met feitelijk niets. Althans met weinig van datgene wat op onze teekentafels "architectuur" is.'

• Zwaartepunten

'Ik wil daarmee zeker niet de waarde ontkennen van het karakteristieke contrast', vervolgde hij zijn redenering met een uiteenzetting over de waarde van architectonische zwaartepunten.

'Ook het best bedoelde plan wordt zonder dit element ongetwijfeld eentonig en droog. Maar

Geraniumschool als zwaartepunt en ingebed in zijn omgeving

bijna steeds brengt een normale gemeentelijke ontwikkeling de gelegenheid mede tot het hanteeren van dit zuiver architecturale middel. In Hilversum vorderde die ontwikkeling de stichting van een aantal kleinere en grotere openbare gebouwen: verscheidene schoolgebouwen, twee badhuizen, een openbare leeszaal, een abattoir. Deze motieven konden op zeer verschillende wijze tot zoo hoog mogelijk effect voor de omgeving worden opgevoerd. Zij brachten in een omgeving, waarin het krachtige element van herhaling op den voorgrond trad, de zoozeer noodige afwisseling. Afwisseling, direct reeds door een natuurlijk tegenstelling van volume, maar ook door architecturale behandeling. Nu eens is daar-

bij, in verband met de situatie, de symmetrische oplossing aanvaard met een uiteraard meer monumentale effect, dan weer is de asymmetrische oplossing met haar meer romantische karakter gekozen. Ook in deze grotere bouwwerken zult U allengs een streven zien groeien naar uiterste vereenvoudiging; het effect wordt uitsluitend gezocht in de karakteristieke groepeerings van de programmatisch verlangde ruimten, een groepeerings welke zich voorts naar buiten uiten moet in duidelijke plastiek. Aan uiterlijke versiering is daarbij weinig waarde gehecht; zij komt nergens voor, althans niet in den vorm van min of meer losse ornamentiek; deur en raam is het natuurlijke en zuivere ornament van het overigens ongebroken gevelvlak, dat dikwijls als groot vlak rust op een ramenreeks als het voorhoofd op het oog.'

Stedenbouw en architectuur

- *Variatie*

De afwisseling en aandacht voor alle schaalniveaus richtten zich ook op het type woningen. Dudok wilde zo weinig mogelijk offer brengen aan de beperkingen en zoveel mogelijk verscheidenheid, ook in woningtype creëren. Woningen dus voor zeer veel gezinnen. Dudok wilde niet alleen kleine woningen bouwen, want dan bouwde men niet voor de toekomst.

Een beknopte stad

‘Toen ik in 1915 mijn werkkring als Gemeente-architect aanvaardde’, schrijft Dudok in 1927, ‘achtte ik het een belangrijk deel van mijn taak, om ten aanzien van de nieuwe uitbreidingen de lessen te behartigen, welke het oude dorpsbeeld in zoo menig opzicht, zij het in negatieven zin, te leeren geeft. In de eerste plaats werd bevorderd een zoo regelmatig mogelijke ontwikkeling. Zooals in zoovele steden en dorpen het geval is, had zich ook in Hilversum langs de hoofdtoegangswegen een op sommige plaatsen ver vooruitdringende bebouwing ontwikkeld, welke de gemeente het onregelmatige aanzien van een ster had gegeven. De bebouwing werd nu allereerst ter hand genomen in achtergebleven en toevallig open gebleven gedeelten; de ‘stersgewijze ontwikkeling’ moest plaats maken voor de centrale groeiwijze van een bloem.’

- *Uitbreidingsplan 1933*

Dudok geeft aan, dat hij streefde naar een beknopte stad. Met deze opmerking loopt hij vooruit op het uitbreidingsplan van 1933. In 1928 was Dudok gemeentearchitect geworden. Hoewel deze titel misschien anders zou doen vermoeden, nam hij geen afscheid van het stedenbouwkundig werk voor Hilversum. Hij werkte hecht samen met de nieuwe directeur van Publieke Werken ir. J. F. Groote. Het tweetal ontwierp een uitbreidingsplan dat een ‘uitgesproken beëindigingsplan’ werd genoemd. Het was gericht op de voltooiing van de stad, waarbij zij de stervorm ombouwden naar een bloemvorm. Helemaal perfect werd deze bloem niet. De gemeente kreeg een flauwe stervorm met enige bebouwing langs haar toegangswegen. Die werd streng gereguleerd op dat ‘men bij het naderen tot ons dorp van alle zijden den weldadige indruk van gaafheid en verzorgdheid ondergaat’.

Veel aandacht ging uit naar de grens tussen bebouwing en natuur. Hilversum moest zich verder ontwikkelen als aantrekkelijke woonstad met ruime (villa)bebouwing en de nabijheid van natuur als troefkaart uitspelen. Deze wens was mede ingegeven door het rapport van de Centrale Schoonheidscommissie voor het Gooi, waarvan Dudok lid was. Het riep gemeenten op om bij het opstellen van uitbreidingsplannen aandacht te schenken aan het behoud van natuurschoon. Het bestemmingsplan had in Zuid gevolgen voor het deel tussen de Diependaalselaan en de Kolhornseweg. In de tekeningen is te zien hoe tussen de bestaande bebouwing langs de Diependaalselaan, Eikbosserweg en het zesde complex van Arbeidersbouwvereniging Hilversum een aantal wegen wordt geprojecteerd met groene bermen, die aansluiten op het groen langs de Kolhornseweg. In het verlengde van de Primulastraat en de Hilvertsweg is een plantsoen gepland, waarmee de bewoners van de reeds gerealiseerde bouw op vergelijkbare wijze toegang krijgen tot het natuurschoon.

Hilversum in uitbreiding

In het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw licht Dudok in 1935 toe hoe hij de stedenbouwkundige beginselen van het plan heeft verdedigd. 'Ik begon met de opmerking dat - o.a. door bevolkingstoename - transformatie plaats heeft van gronden, die thans voor den landbouw dienen of weiland, heide of bosch zijn tot gronden, waarop huizen worden gebouwd, dus tot bouwterrein. De behoefte is echter beperkt en er is uiteraard slechts een klein gedeelte van het landelijk gebied rondom bestaande steden en dorpen met die transformatie gemoeid. Er dient

groene bermen sluiten aan op natuur

dus een keuze te worden gedaan; die keuze en de wijze waarop de transformatie van landelijk gebied tot stads- of dorpsgebied plaats moet hebben is het onderwerp van den stedebouw, waarvoor de Woningwet de wettelijke basis vormt.' 'De wetgever legt', zo vervolgt hij, 'de stedebouwkundige taak in handen van de overheid, die, gesteund door vakkundige adviseurs, de stedebouwkundige belangen (n.l. die van verkeer, werken, wonen en recreatie) juist kan coördineren en, in het uitbreidingsplan, harmonisch behoort te verenigen. Hiernaar is in het Hilversumsche plan gestreefd; het plan

keert zich met name tegen de degeneratieverschijnselen, die juist onze tijd van snel wassende bevolking bij de ontwikkeling onzer steden en dorpen overal te zien geeft; degeneratieverschijnselen, welke zich uiten in de vertroebeling van de natuurlijke grenzen tusschen stad en land. Tegenover dit verschijnsel der lintbebouwing stelt het plan het goede beginsel van redelijke concentratie; de voorschriften, welke de bebouwing regelen langs de toegangswegen, beoogen beperking tot een bebouwing, welke daar van nature thuis behoort, d.w.z. tot een landelijke bebouwing, en de gestelde oppervlakken en afstanden zijn daartoe maatstaf.'

Regie

In tegenstelling tot de wijze van bouwen bij de tuindorpen in de periode daarvoor liet de gemeente minder in eigen beheer uitvoeren. Voor het nieuwe deel werd gedacht aan ruime middenstandswoningen, die geschikt waren voor forensen. De gemeente beperkte zich in grote lijnen tot het bestemmen van verkeerswegen, woonstraten en functionele vlakken met rooilijnen. De nadruk verschoof in de richting van planologie. Wel werd van architecten een verzorgd ontwerp verwacht. Dudok werd daarmee wat betreft de uitvoering van de plannen vooral regisseur van kwaliteiten. Hij was onder andere voorzitter van de welstandscommissie en beoordeelde vanuit die positie de plannen van andere architecten.

• *Initiatief*

Als Dudok bij de gemeente komt werken, wordt van hem verwacht dat hij de groei van de stad in goede banen zal leiden. Waar de villagebieden aan de noordwestzijde van de stad een behoorlijke kwaliteit hebben, houdt die van de uitbreidingen aan de oost- en zuidzijde niet over. De Woningwet heeft gemeenten middelen gegeven, maar die zijn in Hilversum tot dan toe niet met beide handen aangegrepen. Dudok neemt op twee manieren het initiatief. Hij maakt zoals

gevraagd plannen voor uitbreidingen, maar beweegt de gemeente ook tot het bouwen van woningen in eigen beheer als voorbeeld voor de woningbouwverenigingen. Wat opvalt is de manier waarop hij ruimte maakt voor zijn plannen.

- *Globaal bestemmen, precies aansturen*

De bestemmingsplannen zijn, zo zegt hij, bewust enigszins globaal gehouden. De doorgaande routes liggen in beginsel vast, maar het verloop van de woonstraten moet de politiek zien als enigszins flexibel. Waar nodig om tot een goed plan te komen, kan hiervan worden afgeweken. Wie van deze vrijheid gebruik wil maken, kan daarover komen praten met de opsteller van het plan. Ook is het mogelijk beredeneerd af te wijken van de bouwverordening. Als het voor de systematiek van grote plannen nodig is, zijn bijvoorbeeld langere rijen geen onoverkomelijk probleem.

De architecten van de woningbouwverenigingen krijgen te maken met een directeur Publieke Werken, die aansturing niet uit de weg gaat. De gemeente verwacht woningen van goed kwaliteit. Toen Dudok in Hilversum kwam trof hij behoorlijke plannen aan die economisch onuitvoerbaar bleken en plannen die in elk opzicht zo minderwaardig waren als de beruchte negentiende eeuwse revolutiebouw. Gelukkig zag de gemeente dit ook in. 'Men moet feitelijk de consequentie aandurven en bouwverenigingen die minderwaardig werk aanbieden, stellen voor de noodzakelijkheid tot het aanstellen van een anderen architect, maar dit is voor de verenigingen dikwijls een onoverkomelijk bezwaar, waar de architect meestal de stuwende kracht, het leidend element vormt.'

Er was sprake van een goede samenwerking tussen de woningbouwverenigingen en de gemeente. De architect werd weer als ontwerper betrokken. Dudok verwachtte een sterke betrokkenheid van de architect, ook bij de uitvoering.

Dudok pleit ook voor toezicht, liefst door een 'instituut dat in het algemeen leiding zal hebben te geven aan de geheele volkshuisvesting in deze Gemeente en in zekeren zin oppertoezicht voert zoowel over den bouw van verenigingen als van de gemeente.' De gemeente stuurt de stedenbouwkundige opzet aan door middel van de uitbreidingsplannen en de bouwverordening. De ontwerpen van de woningen worden in het overleg met de architecten gemaakt en de gemeente verbiedt de aankoop van materialen die niet door hen waren goedgekeurd. In 1928 bijvoorbeeld maakt de gemeente een opmerking over de uitvoering van een complex van Bouwvereniging St. Joseph. Bij plannen die te duur zijn, moet worden bezuinigd zonder aan kwaliteit in te boeten. In plaats van een verbeterde, wordt een gewone holle pan voorgesteld, waar bijvoorbeeld behang in de slaapkamers wordt gezien als een overbodige luxe. Schoorstenen zijn in de keukens vanwege het koken op gas niet langer nodig. Het zijn voorbeelden van het toezicht.

- *Voorbeeldplannen voor volkswoningbouw*

De gemeentelijke woningbouw moet dienen als voorbeeld voor de verenigingen. Het eerste complex dat Dudok ontwerpt, is een tuindorp zoals in die periode mag worden verwacht van

een architect die op de hoogte is van de eigentijdse stedenbouw. Het is een voorbeeldig ontwerp met kleine betaalbare woningen in een schilderachtige buurt. In de partiële uitwerkingen van de bestemmingsplannen legt Dudok de rooilijnen en woningtypen vast. De andere architecten moeten aansluiten op zijn ideeën. Kenmerkend zijn de afwisselende bouwmassa's en zorgvuldige hoekoplossingen. Dudok ontwerpt het straatbeeld met een goed oog voor stedenbouwkundige details en verwacht van andere architecten, dat hun woningen op vergelijkbare wijze bijdragen aan het straatbeeld. De woningen direct naast de eerste gemeentelijke woningbouw laten zien, dat deze keuze leidde tot een samenhangend beeld. Het is duidelijk één stedenbouwkundig ontwerp, dat wat betreft de architectuur is ingevuld met vergelijkbare massa's en geveltypes en met gelijke materialen en kleuren.

Dudok: 'De bouwkunst heeft de woningbouw weldadig beïnvloed, maar omgekeerd is de woningbouw van grote betekenis geworden voor de ontwikkeling van de moderne Nederlandse architectuur. Nederland heeft een voorsprong en wordt gewaardeerd in het buitenland, wat tot uiting komt in bijvoorbeeld Göteborg, Stockholm en Kopenhagen. Er zijn hier grote resultaten geboekt met betrekkelijk weinig middelen. De woningbouwkunst is van nationale waarde.

• *De regie van de tuinwijk*

In de jaren dertig neemt de behoefte aan volkswoningbouw af. De nadruk verschuift naar woningbouw voor forensen en middenstand. De tuinwijk in Zuid verrijst op basis van het afrondingsplan uit 1933. De woningen zijn groter en worden ook gebouwd door particuliere investeerders. Er zijn verschillende opdrachtgevers en architecten, maar het resultaat is een in grote mate geregisseerd eindbeeld. Het ensemble op de ontmoeting van de Lijsterbeslaan en Kastanje-laan is een kenmerkend voorbeeld. Hoewel hier meerdere architecten aan hebben gebouwd, zijn er nauwelijks verschillen tussen de woningen. In het straatbeeld hebben ze een vrijwel gelijke verschijning in het straatbeeld overeenkomstige door:

- rooilijnen en goothoogte
- kapvorm inclusief overstek en nokhoogte
- overeenkomstige verbijzonderingen in de massa zoals erkers en kleine dwarskappen
- vrijwel gelijke gevelindeling met sterke horizontale stroken
- materiaal- en kleurgebruik
- uitvoering bijgebouwen

Er lijkt wat betreft de verschijningsvorm in het straatbeeld slechts op detail enige vrijheid te zijn geweest. Hoewel dit geen volkswoningbouw is met de bijbehorende gemeentelijke controle, zijn de plannen duidelijk op elkaar afgestemd. De regie die Dudok in de tuindorpen naar zich toetrok, is ook in dit ensemble te zien. Dezelfde principes en manier van werken gelden voor het overgrote deel van de andere woningen. Dit is een wijk met een sterke samenhang tussen de gebouwen. Het zijn voor het overgrote deel stedenbouwkundige ensembles, een kwaliteit op zich.

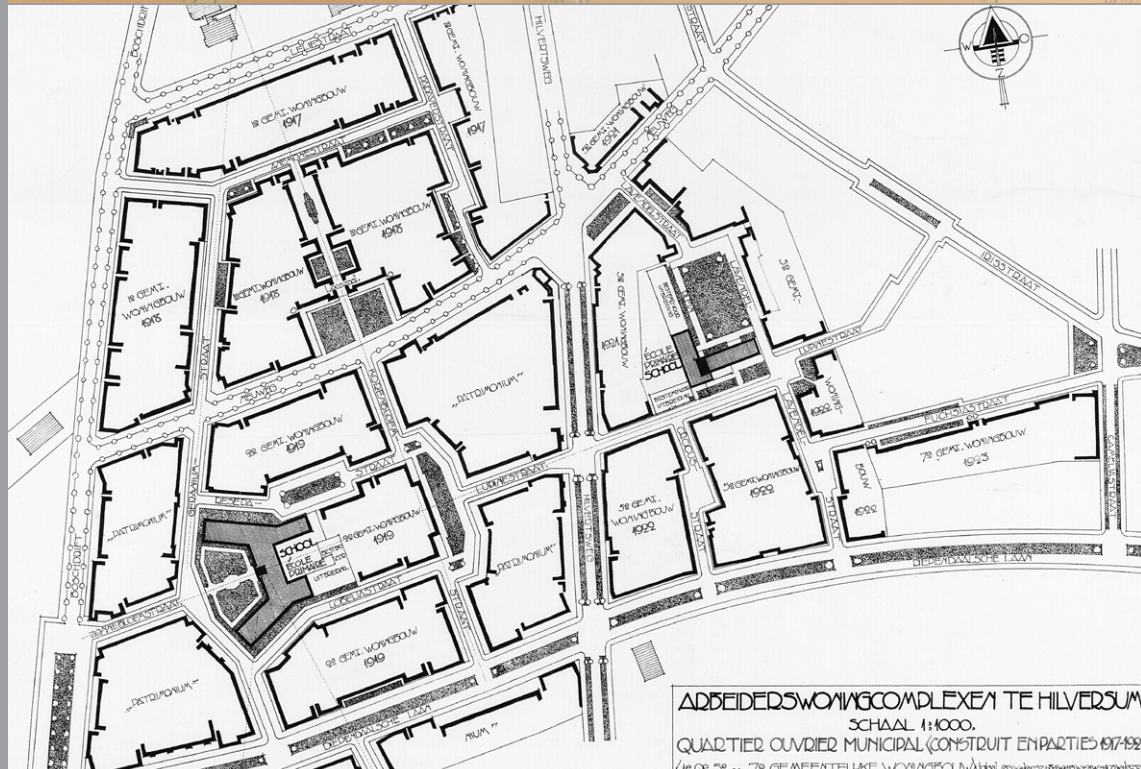
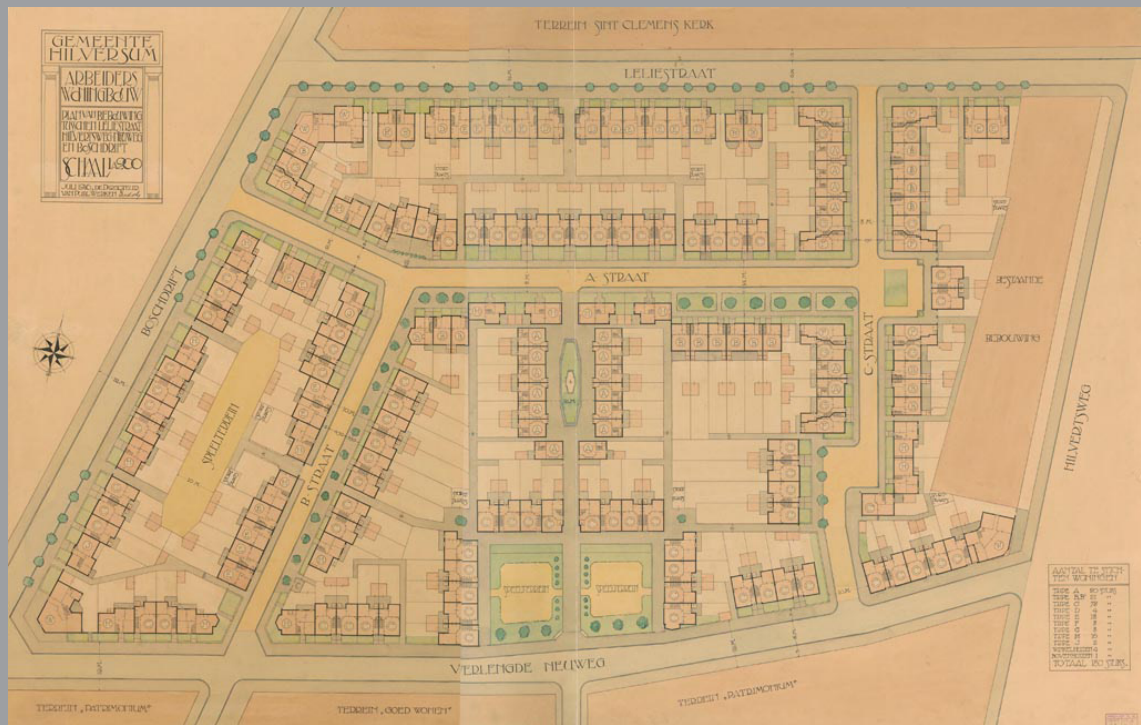
grotere woningen in Plan Zuid langs Kastanjelaan met geregisseerd eindbeeld

STRATEN

Het oorspronkelijke plan voor het tuindorp met straten, plantsoenen en bomen

Straten

Op de volgende pagina's zijn typerende straten in kaart gebracht:

- Geraniumstraat
- Cameliastraat
- Lijsterbeslaan

De kaarten laten zien hoe bij de verschillende straten is omgegaan met architectonische middelen als kapvorm, rooilijnen en hoekoplossingen, maar ook hoe is omgegaan met voortuinen, erfafscheidingen, de inrichting van de straten en openbare ruimte.

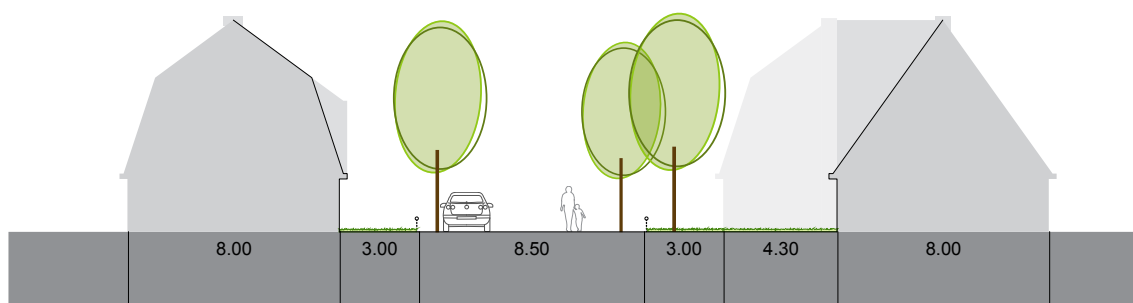
De kaarten verbeelden de huidige situatie van de inrichting van de openbare ruimte. Op enkele plaatsen in het tuindorp is de openbare ruimte heringericht als woonerf, waarin bijvoorbeeld het langsparkeren is vervangen door haaks parkeren. Deze herinrichting heeft een enorm kwaliteitsverlies tot gevolg gehad. In de betreffende gevallen is bij de profielen daarom ook een streefbeeld weergegeven, wat de verbeterde en wenselijke situatie weergeeft. Hierbij is rekening gehouden met de oorspronkelijke bedoeling en inrichting van het tuindorp en met de huidige (parkeer-)eisen.

kavels

- kenmerkende kappen
- dakkapel
- schoorsteen
- beeldbepalende aanbouwen
- overige bebouwing
- tuinen
- erfafscheiding haag
- erfafscheiding gemetseld

openbaar gebied

- openbaar groen
- bomen
- woonerfinrichting
- voetpad
- parkeervak
- rijloper klinkers
- ! te verbeteren

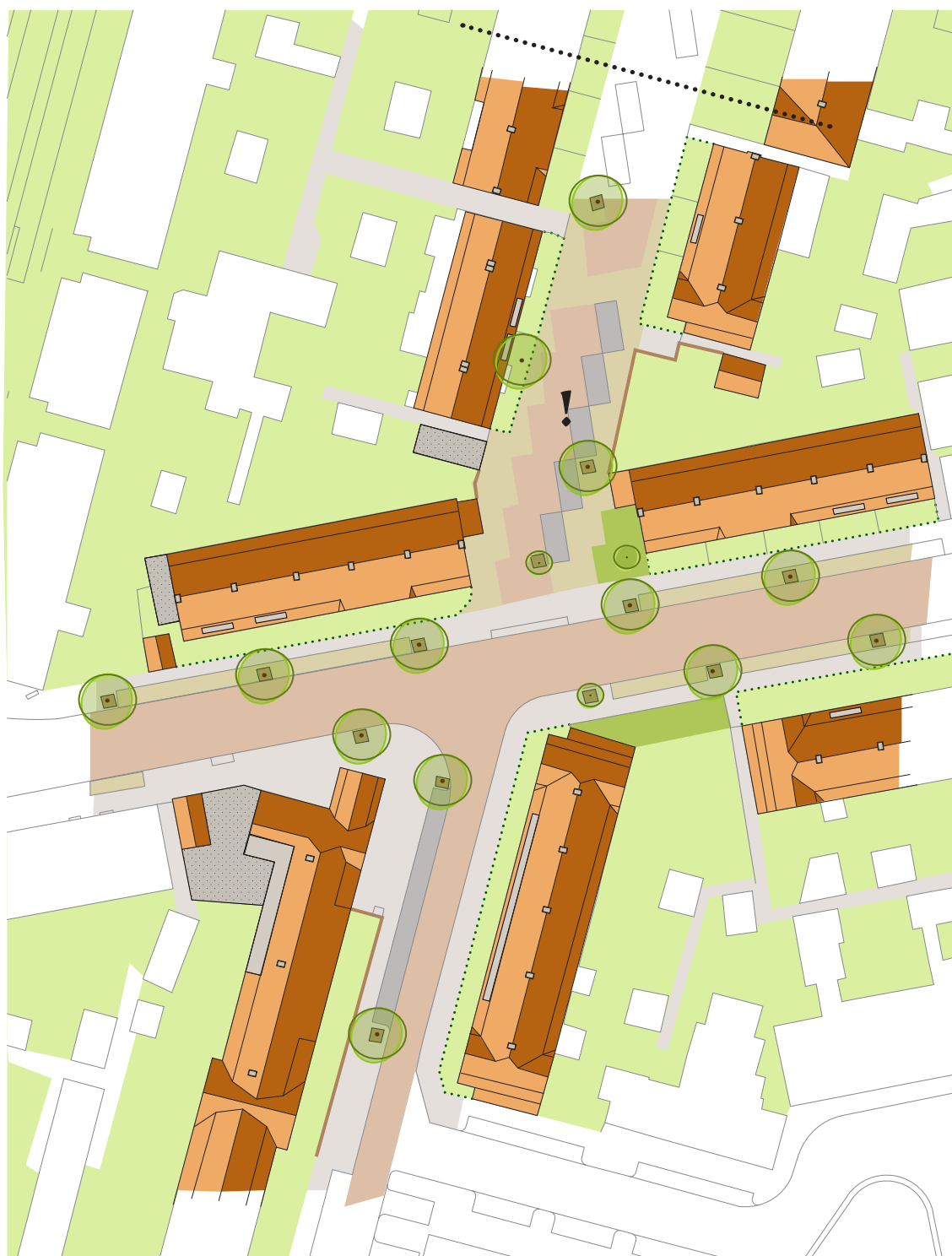

huidig profiel: woonerfinrichting

streefbeeld

Geraniumstraat

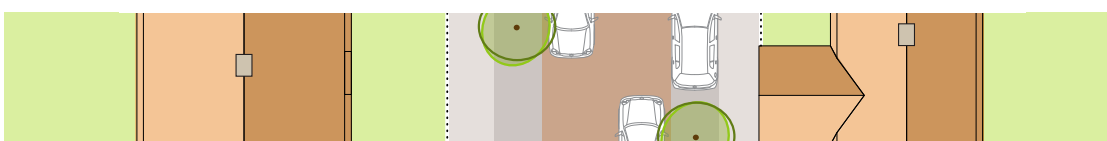
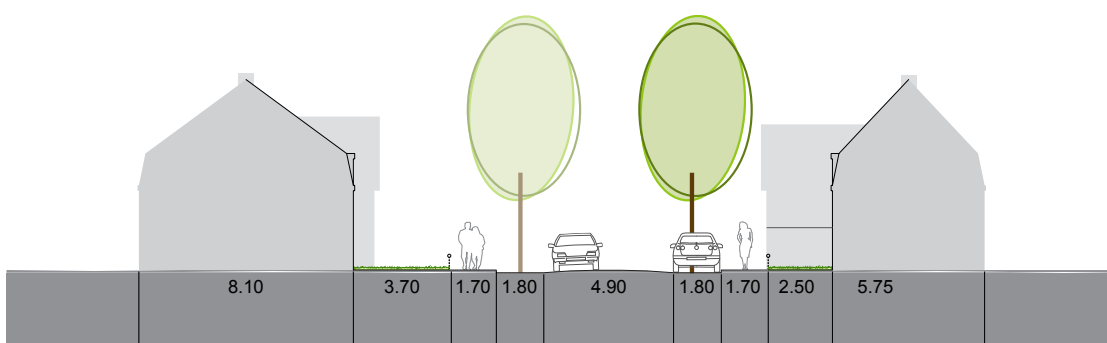

kavels

- kenmerkende kappen
- dakkapel
- schoorsteen
- overige bebouwing
- tuinen
- erfafscheiding haag
- erfafscheiding gemetseld

openbaar gebied

- bomen
- voetpad
- fietspad asfalt
- parkeervak
- rijloper klinkers
- rijloper asfalt
- speelplek
- te verbeteren

Dit profiel is tevens streefbeeld voor profielen met afwijkende inrichting

Cameliastraat

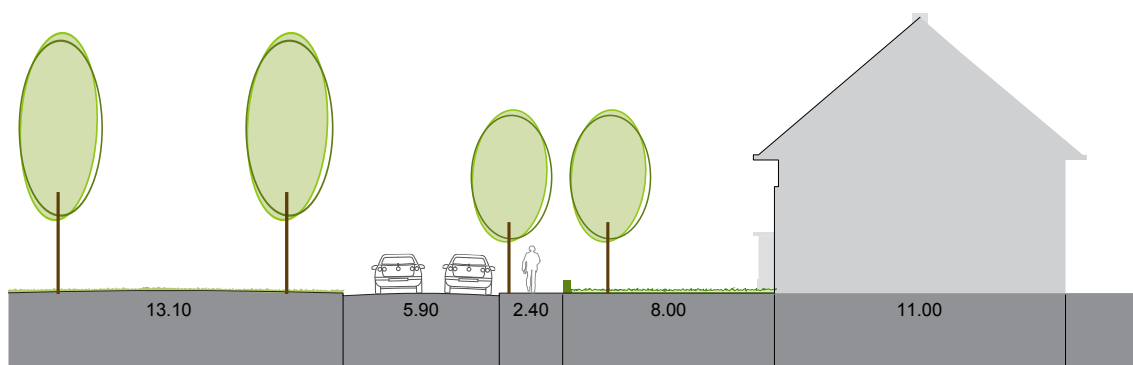

kavels

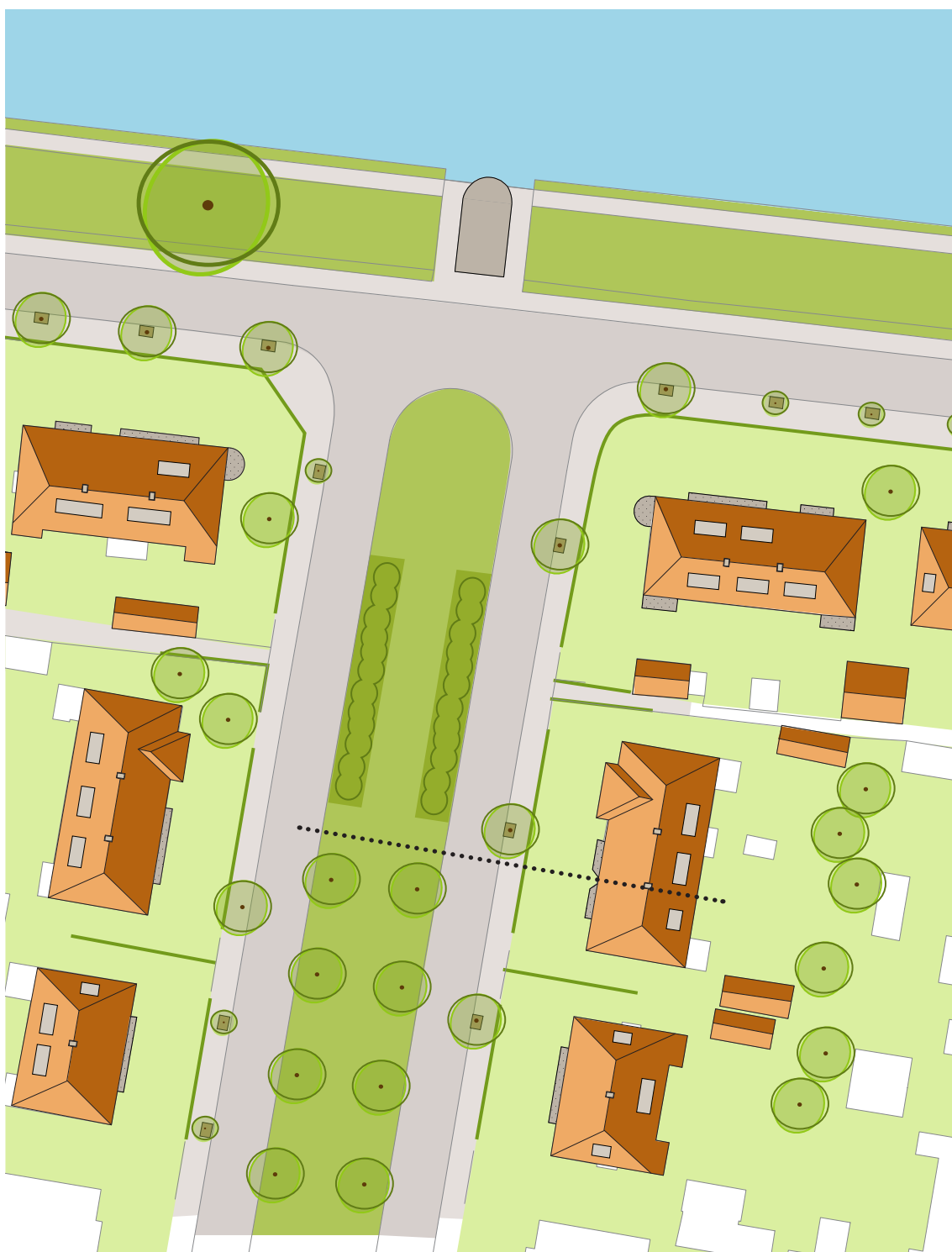
- kenmerkende kappen
- dakkapel
- schoorsteen
- erkers
- overige bebouwing
- tuinen
- erfafscheiding haag

openbaar gebied

- openbaar groen
- bomen
- voetpad
- rijloper met langsparkeren asfalt
- vijver
- hemelwaterkelder

Lijsterbeslaan

Zicht op de doorgang van de leeszaal aan de Nieuweg

Visie en waardering

EEN TUINDORP IN ONTWIKKELING

Het straatbeeld van Hilversum Zuid is een goed bewaarde staalkaart van de groei en planning van Hilversum in de eerste helft van de twintigste eeuw. De gerealiseerde stedenbouwkundige en architectonische kenmerken zijn goed bewaard, zowel van de oudere volkswoningbouw als van bijzondere gebouwen daartussen en de middenstandswoningen gebouwd aan het eind van deze periode. Dit hoofdstuk geeft een visie op de samenhang en de waarde van het beschermd gezicht.

Visie op hoofdlijnen

Het beschermd gezicht Hilversum Zuid biedt een overzicht van de ontwikkeling van fabrieksdorp naar groene woonstad in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het gebied toont de signatuur van W.M. Dudok, die in dienst van de gemeente de regie voerde over de uitbreidingsplannen. Daarbij heeft hij in lijn met de tuinstadgedachte met woningbouw en andere bebouwing een directe relatie tussen stedenbouw en architectuur tot stand weten te brengen. De wens met beperkte middelen gezonde woningen te bouwen voor arbeiders is gebruikt om met eenvoudige middelen zoals richtingswisselingen en bescheiden openbare ruimtes te werken aan intieme woonbuurten, die met zichtlijnen zijn gekoppeld aan hun omgeving. Op meerdere plekken is dit straatbeeld verrijkt met bijzondere gebouwen zoals scholen en winkelruimte maar ook met andere ontwerpelementen zoals speelplekken en de reinwatervijver met het bijbehorende uitzichtplateau.

In de oudere deelplannen heeft Dudok daarbij op inventieve wijze gebruik gemaakt van reeds eerder gerealiseerde plannen en speelt groen, mede vanwege de beperkte budgetten, een ondergeschikte rol. In deze periode is vooral sprake van 'klein groen', dat een plaats krijgt tussen de verspringende rooilijnen van de gebouwen en in de overhoeken van de openbare ruimte.

In de latere deelplannen is de aandacht van Dudok meer verschoven naar de relatie met het buitengebied en wordt

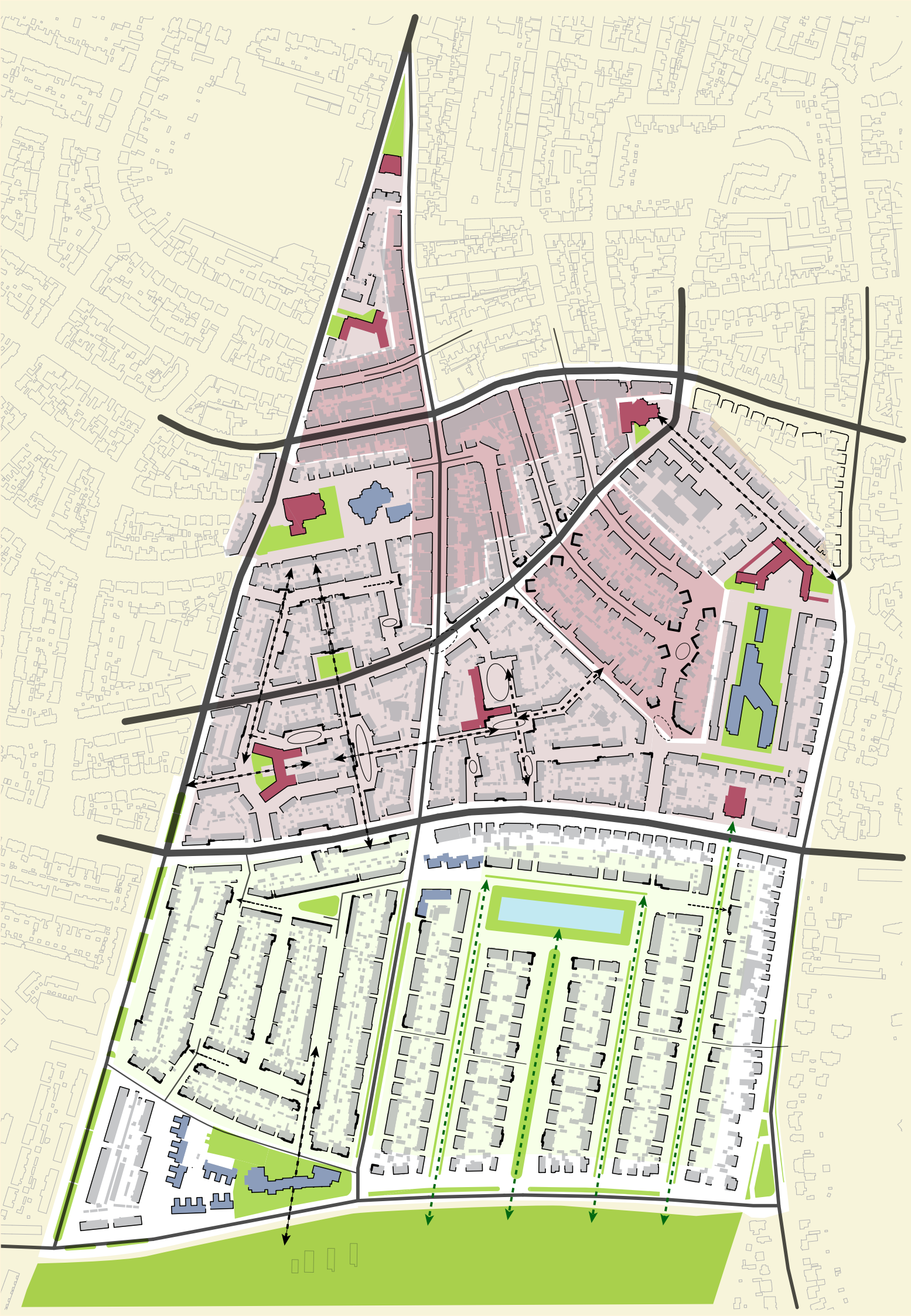
het openbaar groen nadrukkelijk ingezet als ontwerpmiddel om een tuinderp te maken, die een beëindiging is maar ook een verbinding vormt met het landschap van Het Gooi. Het resultaat is een kleinschalige opeenvolging van tuinderpen en een tuinderp met een goed bewaard straatbeeld, waarin verschillende soorten woningbouw met daartussen enkele bijzondere gebouwen op afwisselende manier tot hun recht komen. Het is dit straatbeeld, dat de kernwaarde vormt van het beschermd gezicht.

De regie van het straatbeeld

De bouw van (volks)woningen was één van de grote opgaven van de uitbreidingsplannen. Waar in het klassieke beeld van de stad de monumentale openbare gebouwen van oudsher de toon hadden gezet, kwam tegen het eind van de negentiende eeuw de woning als onderdeel van een stedelijk weefsel in beeld. De tuinstadbeweging bood een, zeker voor Hilversum, aantrekkelijk

Visie in kaart (gebaseerd op huidige situatie)

	gebiedsontsluiting
	woonstraten
	bebouwing tot 1910
	Tuindorp
	Tuinwijk
	bebouwing
	rooilijn
	architectonisch accent
	openbaar gebouw
	te accepteren bebouwing
	straatverbreding
	ontwerp-as
	openbaar groen
	groene verbinding

Visie en waardering

alternatief voor de classicistische stedenbouw. In de eerste complexen van E. Verschuyf werd de eenvoudige woning al gebruikt om op efficiënte wijze en met slechts enkele verbijzonderingen in de ordening van de straten tot een aantrekkelijk straatbeeld te komen. Met Dudok haalde het gemeentebestuur een ambitieuze stedenbouwkundige en architect in huis, die goed op de hoogte was van de eigentijdse theorie en die deze graag in praktijk wilde brengen. Hij greep de opgave aan om met nederige bouwvolumes aantrekkelijke buurten te bouwen. Op verzoek van Dudok werd een gemeentelijk woningbedrijf ingesteld. Hiermee hield Dudok het ontwerp van de woningen in eigen hand.

De woning op zich was een architectonische opgave. Met spaarzame middelen werd een esthetisch effect bereikt. De keuze voor baksteenarchitectuur lag voor de hand. De bouwvolumes zijn eenvoudig van opbouw met lage goten, geknikte pannendaken en relatief weinig versiering. De schoonheid is gezocht in verhouding, afwisseling van horizontale en verticale elementen, massa en kleur. De detaillering is relatief sober. De architectonische zwaartepunten zijn niet voorzien van uiterlijke versiering. Deur en raam zijn, zo luidt het devies, het zuivere ornament. Elk onderdeel van de bebouwing werd behandeld als een bijdrage aan het totale ontwerp en straatbeeld. In grote bouwwerken wordt gezocht naar een karakteristieke groepering van programatische ruimten en daarmee naar een duidelijke plastiek die als verbijzondering meegaat in de plastiek van de woningbouw.

De gekozen oplossing van het esthetisch probleem ligt ook op stedenbouwkundig niveau. De relatief grote bouwstroom die met de woningwet kon worden gerealiseerd maakt het mogelijk om groepen van woningen te gebruiken als bouwstenen voor een buurt en bijzondere bebouwing zoals scholen in te zetten als ankerpunten in een stedelijk weefsel. Dudok maakt plannen, waarin de rooilijnen en bouwvolumes nauwkeurig zijn vastgelegd.

De gevels en kappen zijn de derde dimensie van de stedenbouw en in het straatbeeld onlosmakelijk verbonden met de verkaveling en openbare ruimte. Dudok stelt plannen op, waarin

op zorgvuldige wijze met de positie van kleine huisjes grote effecten worden bereikt. De afwisseling in positie en oriëntatie leidt tot een intiem straatbeeld met hier en daar een verademing in de vorm van een plein of verbreding. In de verkaveling en parcellering wordt niet alleen een esthetisch effect gezocht, maar ook de toetreding van licht en lucht gewaarborgd. Dudok weet te bereiken, dat hij zelf een aantal complexen en bijzondere gebouwen kan ontwerpen. Hij kan daarmee laten zien welke effecten worden verwacht. Van

de woningbouwverenigingen verwacht hij, dat ze werken met goede architecten. Deze staan in praktijk onder regie van Dudok. Met weinig middelen weet hij goede resultaten te behalen, die passen bij de schaal en het karakter van Hilversum.

Met de verschuiving van de opgave en een grotere waardering voor de natuur in het buitengebied verandert het karakter van de uitbreidingen in de loop van de jaren twintig. De schaal van

Een tuindorp in ontwikkeling

de bebouwing wordt groter, de huizen voornamer. In de ruimere en groenere opzet van de wijk onder de Diependaalse laan zijn echter dezelfde ontwerpmiddelen ingezet. Ook hier is de voorzijde van de woning nadrukkelijk onderdeel van de openbare ruimte. Kleine verbijzonderingen zoals erkers en wisselingen in het kappenlandschap geven de openbare ruimte op subtiële wijze vorm.

Deelgebieden

In Hilversum-Zuid zijn op hoofdlijnen vijf beeldbepalende bebouwingstypen te onderscheiden met ieder een eigen karakter en waarde.

• *Het oude dorp*

Het gebied sluit aan op de bebouwing van het uitgegroeide dorp, dat Hilversum aan het eind van de negentiende eeuw was. Het gaat daarbij om de (vrijwel) aaneengesloten bebouwing rond de Gijsbrecht van Amstelstraat en de Hilvertsweg. Het zijn de oude landwegen aan de randen van het dorp, zoals die rond 1900 werden bebouwd en die aansluiten op routes van de dorpskern naar het buitengebied. Langs deze wegen zijn op particulier initiatief individuele panden en korte rijen gebouwd. De bebouwing staat aaneengebouwd of op korte tussenafstand in de rooilijn en volgt het verloop van de weg. Het ziekenhuiscomplex aan de Neuweg stond ten tijde van de bouw in 1919 nog aan de rand van het buitengebied.

• *De eerste volkswoningbouw*

Na de invoering van de Woningwet maakte Hilversum een uitbreidingsplan (1905) en verscheen de eerste planmatige woningbouw. Aan beide zijden van de Neuweg kwamen dwarswegen. Een deel daarvan werd bebouwd op particulier initiatief, aan de zuidoostzijde bouwde Arbeiderswoningbouwvereniging Hilversum enkele complexen. Het waren tweekappers en korte rijen met vrij grote tussenruimtes, ondiepe voortuinen en ruime achtertuinten langs een eenvoudig straatprofiel, die aan de Cameliastraat uitmondten in pittoreske pleintjes. De tuindorparchitectuur van de complexen die onder regie van Dudok op de naastgelegen gronden werd gebouwd, kon goed aansluiten op deze opzet.

• *De tuindorpen*

Met de komst van Dudok startte een nieuwe fase. De gemeente nam sterker dan voorheen de leiding bij de volkswoningbouw. De kwaliteit moest omhoog zonder de kosten hoger te maken. Dudok neemt de regie in handen door een relatief globale herziening van het uitbreidingsplan te combineren met ver vastgelegde uitwerkingsplannen, waarbij hij of zelf de architectuur verzorgde of de architecten aanstuurde. Er kwamen smallere straten en iets langere rijen, maar de plannen voorzagen ook in kleine pleintjes. Dudok studeerde op een economisch en esthetisch

Visie en waardering

resultaat en besteedde daarbij veel aandacht aan verzorgde architectuur en een goede afstemming op de omgeving. Hij maakte met korte straten en verrassende wendingen op overtuigende wijze gebruik van de beperkingen, die de oudere bebouwing met zich meebracht. De pleintjes en bijzondere gebouwen liggen geheel in lijn met de laatste inzichten bijvoorbeeld niet direct op een kruising of aan het eind van een as, maar er juist naast. Het groen voor de leeszaal bijvoorbeeld ligt onnadrukkelijk terzijde van de Neuweg (overigens met een middenas over de zichtlijn door de poort die op pittoreske wijze aanhaakt op de Clemenskerk), de bajonetvormige kruising zoals in de Lupinestraat ter hoogte van de Lavendelstraat is een ander voorbeeld. De woningbouw was voor Dudok uitgangspunt, bijzondere bebouwing werd daar als ankerpunt tussen of naast gepland. 'Zoo is tegenover de Clemenskerk aan de Leliestraat een groot blok van 13 woningen geplaatst met als middelpartij een poortgebouw dat door de opnemering van een bovenwoning ook financieel tot groter ontwikkeling kan worden gebracht' Een passende omgeving voor deze moderne kerkarchitectuur. Een ander voorbeeld is de Julianaschool. De plannen kenmerken zich door een sterke vermenging van stedenbouw en architectuur. Het gaat hier onder meer om een onnadrukkelijke wijze van aansluiten van complexen op de omgeving, wisselende richtingen en knikken in straten, het gebruik van wisselende rooilijnen en kaprichtingen en een verzorgde baksteenarchitectuur met nadrukkelijke pannendaken.

• Een tuinwijk

De eerste plannen van Dudok zijn besloten. Ze sluiten vooral aan op bestaande wegen en de bebouwde omgeving. In de loop van de jaren twintig veranderen de inzichten van Dudok en de doelgroep voor de woningen. Ten zuiden van de Diependaalselaan veranderen de stedenbouwkundige opzet en architectuur enigszins. Het karakter verschuift van tuindorp naar tuinwijk.

De gebaren zijn hier groter, de straten langer, de profielen breder, de architectonische eenheden

groter en de huizen deels ook hoger. Het is een volgende periode in de uitbreiding van Hilversum. Het natuurschoon krijgt een rol in de planning. Het zesde complex rond de Salviasstraat is met opgetrokken gevels een voorbode van de grotere schaal in het afrondingsplan uit 1933, waarin stad en buitengebied worden verweven. De middenstandswoningen tussen Kastanjelaan en Kolhornseweg laten zien hoe deze verweving met groene lanen en brede bermen tot stand kan worden gebracht. De wijze waarop Dudok één van deze lanen

uit laat komen op de Diependaalse kerk is één van de manieren, waarop duidelijk wordt dat dit geen radicale koerswijziging is maar een verschuiving. De paden dwars op de groene assen laten zien, dat ook in het denken over de verbindingen niet ingrijpend is gewijzigd.

Een tuindorp in ontwikkeling

• *Overige bebouwing*

Langs de Eikbosserweg en de Diependaalselaan zijn in de periode tussen de twee wereldoorlogen woningen gebouwd, die ondanks een vaak individueel karakter zowel in maat en schaal als in architectuur goed meegaan in het beeld van het totale gebied. De deels naoorlogse bebouwing langs de Kolhornseweg doet dit op een vergelijkbare wijze, zij het dat daar een aantal woningen in architectuur minder bijdraagt aan de kwaliteit van de stadsrand.

Naast de beeldbepalende bebouwing van het oude dorp en de genoemde planmatige uitbreidingen met daarin enkele bijzondere objecten is er binnen de grenzen van het beschermd gezicht ook bebouwing, die minder bijdraagt aan het gebiedsbeeld. Voorbeelden zijn woondienstencentrum De Egelantier, de naoorlogse woningen op de hoek van de Kastanjelaan en Hilvertsweg en de bebouwing aan de J.H. Meijerstraat.

Kenmerken

Hilversum Zuid is een unieke staalkaart voor oplossingen en inzichten, die ten grondslag lagen aan de groei en planning van Hilversum zoals die ter hand werd genomen onder regie van Dudok. De stedenbouwkundige en architectonische kenmerken zijn in de regel goed bewaard. In de onderstaande opsomming is een onderverdeling gemaakt in hoofdkenmerken en overige kenmerken.

• *Hoofdkenmerken*

- Een intensieve planmatige stedenbouwkundige opzet met varianten op de tuinstadgedachte in aansluiting op de dorpsbebouwing en met gebruik van bestaande landwegen
- Een schilderachtig effect in de onlosmakelijke samenhang tussen stedenbouwkundige opzet en architectonische uitwerking met (per deelplan verschillende inzet van) richtings- en breedtewisselingen in straten, inzet van groen, zichtlijnen, wisselende rooilijnen, wisselende kaprichtingen, zorgvuldig gebruik van verbijzonderingen in zowel massaopbouw als in architectonisch detail en een grote verscheidenheid in woningtypes
- Samenhang tussen de verschillende deelplannen
- Boven de Diependaalselaan een sterke relatie tussen intieme stedenbouwkundige deelplannen en de betaalbare maar ook verzorgde architectuur van de volkswoningbouwcomplexen met daartussen bijzondere openbare gebouwen (tuindorp)
- Onder de Diependaalselaan een ruimer bemeten stedenbouwkundig plan met grotere woningen in een open relatie met de natuur in de vorm van een grote vijver, een plein, straten met laanbeplanting en groene bermen (tuinwijk)
- De markante stedenbouwkundige context van de bijzondere en openbare gebouwen in relatie met de woonbebouwing en openbare ruimte
- Ritme van stedenbouwkundig plan in opbouw volhouden voor sterke ruimtelijke werking

Visie en waardering

- *Overige kenmerken*

- Overgang van plannen met kromme straten naar besloten tuindorp met geknikte straten en uiteindelijk rechte lanen geopend naar de natuur
- Pleinen, ruimte in straten, plantsoenen en openbare gebouwen als verbijzonderingen
- Het gemeenschappelijk groen en de speelplekken
- Schilderachtige effecten met zichtlijnen, poorten, doorkijkjes, coulisseneffect in reliëf
- Afwisselend straatverbredingen en -versmallingen in rythmische afwisseling
- Plaatsing en omvang bouwblokken met grote verscheidenheid in woningtype ten dienste van het deelplan met gevel- en rooilijnverspringingen en wisselingen in kapvorm
- Zorg voor straatbeëindigingen door hoekhuizen als aantrekkelijke afsluitingen van de straten, waarbij submassa's zoals erkers op een kleinere schaal een vergelijkbare rol vervullen
- Baksteenarchitectuur op strategische punten afgewisseld met pleisterwerk of betimmering
- Het kleurgebruik bij de complexen en bijzondere gebouwen
- Bijdrage van de beplanting aan schilderachtig effect
- Aanleg van tuintjes en later ook tuinen
- Aanhelen oude, minder planmatige uitbreidingen
- Gebruik maken van bestaande elementen waaronder de landwegen en de Clemenskerk
- Architectonische opvallende accenten als badhuis, school, kerk geven complex eigen identiteit en zijn steunpunten in een wijk
- De architectonische werking van de woningen is niet gezocht in een drukke detaillering, die de kleinschaligheid demonstreert en de bouwmassa's verbrokkelt in plaats van verenigt. Bij een bijzondere ligging in het stedenbouwkundig plan is in de regel gekozen voor een verbijzondering van de massa, waarbij vaak ook de plattegrond is aangepast aan de situatie.

Een tuindorp in ontwikkeling

Behouden, versterken en accepteren

De beeldkwaliteit van Hilversum Zuid is te beschrijven aan de hand van een drietal begrippen. Behouden wat goed is, versterken wat beter kan en accepteren dat niet alles mogelijk is. Stelregel is daarbij, dat elke verandering een verbetering moet zijn in de richting van een evenwichtig beeld van de openbare ruimte en de bebouwing. Het streven is de eigenheid van elke plek binnen de structuur tot zijn recht te laten komen. Voor de bebouwing moet het gevarieerde en zorgvuldig gecomponeerde beeld van het tuindorp als uitgangspunt worden gehanteerd.

• *Behouden*

Te behouden zijn de ruimtelijke hoofdstructuur met op elkaar aansluitende deelplannen, waarin een verschuiving te zien is van een tuindorp met volkswoningbouw in aansluiting op de bebouwing van het oude Hilversum naar een tuinwijk met burgerwoningen aan de rand van het groene buitengebied.

Van belang als structurerende lijnen zijn De Bosdrift en Eikbosserweg als voormalige landwegen met deels ook individuele bebouwing, waartussen in de eerste helft van de twintigste eeuw het gebied werd bebouwd. De Neuweg heeft als restant van een pad over de heide een hoofdrol als route waarop de volkswoningbouwcomplexen zijn georiënteerd, en verbindt Zuid met het oude dorp. Het deel van de Diependaalselaan in het gebied is enerzijds te beschouwen als een scheiding tussen beide structuren, maar anderszijds net zo goed als de ringweg die beide met elkaar en met de rest van Hilversum verbindt.

Binnen deze hoofdlijnen zijn deelplannen en ensembles te herkennen, die in de regel in zichzelf besloten zijn maar net als het totaalplan tegelijk ook met subtiele aansluitingen aan hun omgeving zijn gekoppeld. Een in het oog springend voorbeeld is de lage en gevarieerde woningbouw rond de Geraniumschool, die op een onregelmatig terrein is gebouwd met een symmetrie-as door het blok van de school. Vanaf de hoofdroutes rond het plan zijn de zijstraten bijna onnadrukkelijk vormgegeven, binnen het plan vormen de straten een structuur die zich richt op andere ensembles en de toren van de Clemenskerk. Een minder in het oog springend voorbeeld is de 6e Bouw van de Arbeiders Bouwvereniging rond de Salvياstraat, die bijna terloops wordt benaderd vanaf de doorgaande wegen. Dudok voorkwam monumentale assen, hij gebruikte intieme aansluitingen op de omgeving.

De straten tussen de Kastanjelaan en Kolhornse weg laten met hun directe lijn naar het groen en hogere bebouwing een latere verandering zien van de stedenbouwkundige opzet met een eigen sfeer en waarde. Uitgangspunt is hier de relatie met het landschap, een principe dat in Hilversum-Oost een nog sterkere rol speelt.

In de woningarchitectuur is het de plaatsing van de afwisselende bouwmassa's in combinatie met het zorgvuldig gecomponeerde effect van de pannendaken met verschillende richtingen en vormen, die bij het behoud de meeste aandacht verdienen. Het zijn de vele hoeken waar dit het

best zichtbaar is. Deze zorgvuldige wijze van ontwerpen is doorgevoerd tot op het niveau van de baksteenarchitectuur met zijn vele kleine variaties en zorgvuldige details tot en met het niveau van de schuurtjes en erfafscheidingen. De architectuur heeft daarom hoge intrinsieke waarde en is het ornament. Vele objecten zijn dan ook beschermd.

Naast de woningbouwcomplexen en ensembles is een aantal objecten het vermelden waard vanwege hun monumentale waarde, hun belang als oriëntatiepunt, zwaartepunt en steunpunt:

- Het badhuis
- De dr. H. Bavinckschool
- De Clemenskerk
- De Geraniumschool
- De Oranjeschool
- De Zuiderkerk
- Het ziekenhuis aan de Neuweg
- De Julianaschool / Catharina van Renneschool
- De kerk met wijkgebouw aan de Diependaalselaan 'Diependaalsekerk'
- De retentievijver met uitzichtplateau aan de Kastanjelaan.
- Het middenplantsoen van de Lijsterbeslaan
- Plantsoen voor leeszaal aan de Neuweg

- *Versterken*

In het noordelijke deel is versterking van de samenhang in het straatbeeld wenselijk. Op diverse plekken, zoals aan de Hilvertsweg en in de Begoniastraat is deze onder druk komen te staan. Verlies van oorspronkelijke materialen, accenten en details leidt tot een verarming van het architectonische beeld. Individuele wijzigingen als luifels, op- en aanbouwen, afwijkende kleuren in gevels, kozijnen en goten tasten de oorspronkelijke eenheid aan. Het zijn weliswaar veelal kleine wijzigingen in het straatbeeld, maar ze zetten het zorgvuldig gecomponeerde straatbeeld onder druk. Dat geldt zo mogelijk nog meer voor dakkapellen.

In het zuidelijk deel geldt hetzelfde, zij het dat daar de architectuur in de regel beter behouden is. Het zou goed zijn wijzigingen per complex of ensemble op elkaar af te stemmen in het licht van het oorspronkelijke ontwerp. Met name bij groot onderhoud is het terugbrengen van oorspronkelijke materialen en detailleringen een kans om het gebiedsbeeld te versterken. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vele dakkapellen in het gebied, die aan de voorzijde lang niet altijd in overeenstemming zijn met de oorspronkelijke tuindorparchitectuur. In het algemeen kan worden gesteld, dat kleine veranderingen in het achtergebied van ondergeschikt belang zijn. Ze zijn in de regel niet nadrukkelijk in het straatbeeld aanwezig en hoeven bij een goed gekozen ontwerp de eenheid van de ensembles niet verstoren. Ontwerpen die de eenheid en variatie binnen een ensemble respecteren bieden kansen om de kwaliteit van het achtergebied te verbeteren, waarbij de erfafscheidingen als overgang naar de openbare ruimte niet moeten worden vergeten en ook schuurtjes vaak een vergelijkbare rol vervullen.

Waar voor een groot deel van de bebouwing behoud de inzet is, geldt dat in mindere mate voor de openbare ruimte. Met name in het deel boven de Diependaalse weg wijkt de inrichting van het wegprofiel ondertussen sterk af van de oorspronkelijke zorgvuldige lijnen die de architectuur ondersteunen. De woonerfsfeer van de straatjes en pleinen maakt de openbare ruimte niet overzichtelijker. De zorgvuldig geregisseerde samenhang tussen openbare ruimte en de bebouwing is daarmee vertroebeld. Bij de oorspronkelijke aanleg was de inrichting rustig en waren het de wisselende rooilijnen en verschillende kaprichtingen die zorgden voor een pittoresk effect. De plantsoenen en enkele bomen waren met zorg geplaatst. De herinrichting met zijn vele schuine lijnen van onder meer de parkeervakken heeft geleid tot een aantasting van de visuele kwaliteiten. Het bajonetvormig plein in de Lupinestraat is een voorbeeld, net als de open ruimte aan de Korenbloemstraat. Dudok hield de openbare ruimte op een enkele uitzondering na zo eenvoudig mogelijk om het beschikbare budget te kunnen besteden aan de woningen. Het is deze dimensie van het stedenbouwkundig plan, die met een verbeterde inrichting van de openbare ruimte beter tot zijn recht zou komen. Zorgvuldige eenvoud met zichtlijnen over open straten is het streven. Het is onder meer wenselijk om het groene plein voor de leeszaal zoveel mogelijk in ere te herstellen met als uitgangspunt de heldere lijnen van het oorspronkelijke ontwerp. Ook zal dan een oplossing voor het parkeren moeten worden geboden.

- *Accepteren*

Niet alles wat niet past in het beeld van Hilversum Zuid is te veranderen. Situaties waar wijzigingen niet te verwachten of af te dwingen zijn, moeten worden geaccepteerd. In Hilversum Zuid is het vooral in architectuur afwijkende bebouwing, die op een aantal plaatsen geaccepteerd moet worden.

Allereerst gaat het om de kleinere wijzigingen en uitbreidingen aan achtergevels op de begane grond. Zolang ze bescheiden van afmeting zijn en onder de gootlijst blijven, tasten ze de kwaliteit gezien vanuit de openbare ruimte niet snel aan. Wijzigingen die de eenheid doorbreken zijn geen voorbeelden die herhaling verdienen, zeker niet als ze zichtbaar zijn vanuit de openbare ruimte.

De architectuur van de winkelpanden aan de Gijsbrecht van Amstelstraat is van wisselende kwaliteit. Deze straat is een route daterend van vóór de planmatige uitbreidingen. Tegen die achtergrond zijn deze panden te beschouwen als een uitzondering in het beschermd gezicht. In maat en schaal gaan ze in de regel wel mee in het gebiedsbeeld.

Woondienstencentrum De Egelantier is een complex op de plek waar in 1921 een huis voor oude mannen en vrouwen verrees onder de naam Het Verzorgingshuis. Ingeklemd tussen de bebouwing langs de Cameliastraat en Eikbosserweg is dit complex een uitzondering in maat en schaal. Het huidige complex van De Egelantier voldoet niet meer aan de eisen van een hedendaagse zorginstelling. Daarom wordt op deze locatie de komende jaren een nieuw woondienstencentrum ontwikkeld. Uitgangspunt voor de architectuur van het woondienstencentrum is dat deze

zal aansluiten op de architectuur van de woningen in de omgeving. Molenaar & Van Winden architecten laten zich inspireren door het gebouw dat vroeger op de locatie heeft gestaan. In het nieuwe centrum dat in 2014 opgeleverd moet zijn, komen naast aanleun- en zorgappartementen, faciliteiten zoals een apotheek, kinderdagverblijf, fysiotherapie, restaurant en huisartspraktijk waar zowel bewoners als buurtbewoners gebruik van kunnen maken. Ook wordt er een ondergrondse parkeergarage gerealiseerd.

De recente bebouwing aan de zuidrand van de Fuchsiestraat zorgt ervoor, dat de relatie tussen de kerk aan de Diependaalselaan en het gebied ten noorden hiervan verdwenen is. Met zijn afwijkende maat en schaal alsmede een andere architectuur is deze bebouwing onvoldoende afgestemd op het tuindorp.

Aan de Kastanjelaan staat ter hoogte van de aansluiting op de Hilvertsweg bebouwing, die qua plaatsing en karakter niet geheel aansluit op de bebouwing in de omgeving. Het gaat om een aantal tweekappers met een schuine plaatsing en voorgevels met puin en betimmering in plaats van metselwerk. De bebouwing daar tegenover en op de kop van de reinwatervijver is eveneens van later datum, maar gaat met zijn plaatsing, volume en gemetselde gevels beter mee in het gebiedsbeeld.

Ook de bebouwing aan de J.H. Meijerstraat is een afwijking van de regel, dat de voorgevels een helder omlijnd straatbeeld definiëren. Deze invulling wijkt af, zowel in stedenbouwkundige opzet als in architectuur.

De ligging van de Goudenregenschool en de recente uitbreiding blokkeren gezien vanuit de Primulastraat de in het oorspronkelijke ontwerp zo belangrijke overgang tussen stad en buitengebied.

De Paulusschool aan de Irisstraat is zowel in plaatsing en massa als in architectuur een te accepteren incident.

Kaarten

Op de volgende pagina's zijn onderstaande kaarten opgenomen:

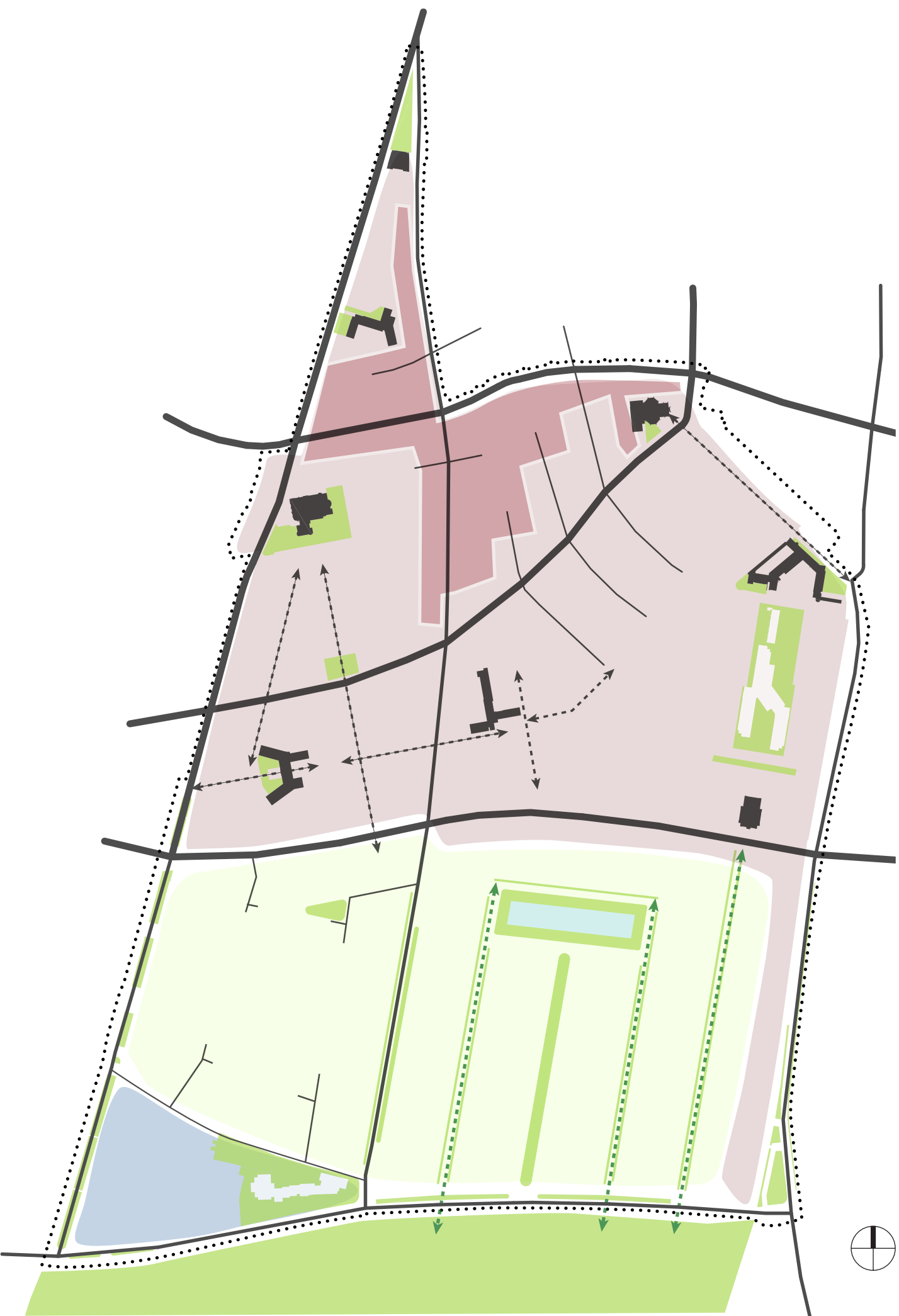
- Hoofdstructuur
- Groenstructuur
- Ensembles en straatwanden
- Architecten
- Monumenten
- Complexen

Op de verschillende kaarten zijn architectuur- en cultuurhistorische, landschappelijke, ruimtelijke en stedenbouwkundige waarden gevisualiseerd. De visualisatie bevat zowel historische informatie als (nog steeds) aanwezige waarden. Als deze kaarten over elkaar heen worden gedacht ontstaat er een beeld van de waardevolle karakteristieken. Ook zijn de afwijkingen benoemd, zoals afwijkende bebouwing en inrichting van de openbare ruimte. De complexen, ensembles en bebouwingstypen verbeelden de cultuurhistorische waarden en de samenhang in het gebied.

Hoofdstructuur

- Doorgaande wegen
- Hoofdontsluiting
- Woonstraat
- Ontwerpassen
- Groenverbinding
- Groenelement
- Openbaar gebouw

- Gegroeid dorp
- Tuindorp
- Tuinwijk
- Latere toevoeging tuinwijk

Groenstructuur

Openbaar groen

Bomenrij volwassen bomen

Bomenrij jonge/kleine bomen

groen zoals dat in het oorspronkelijk ontwerp gepland was, maar wat nu is verdwenen

Ensembles en straatwanden

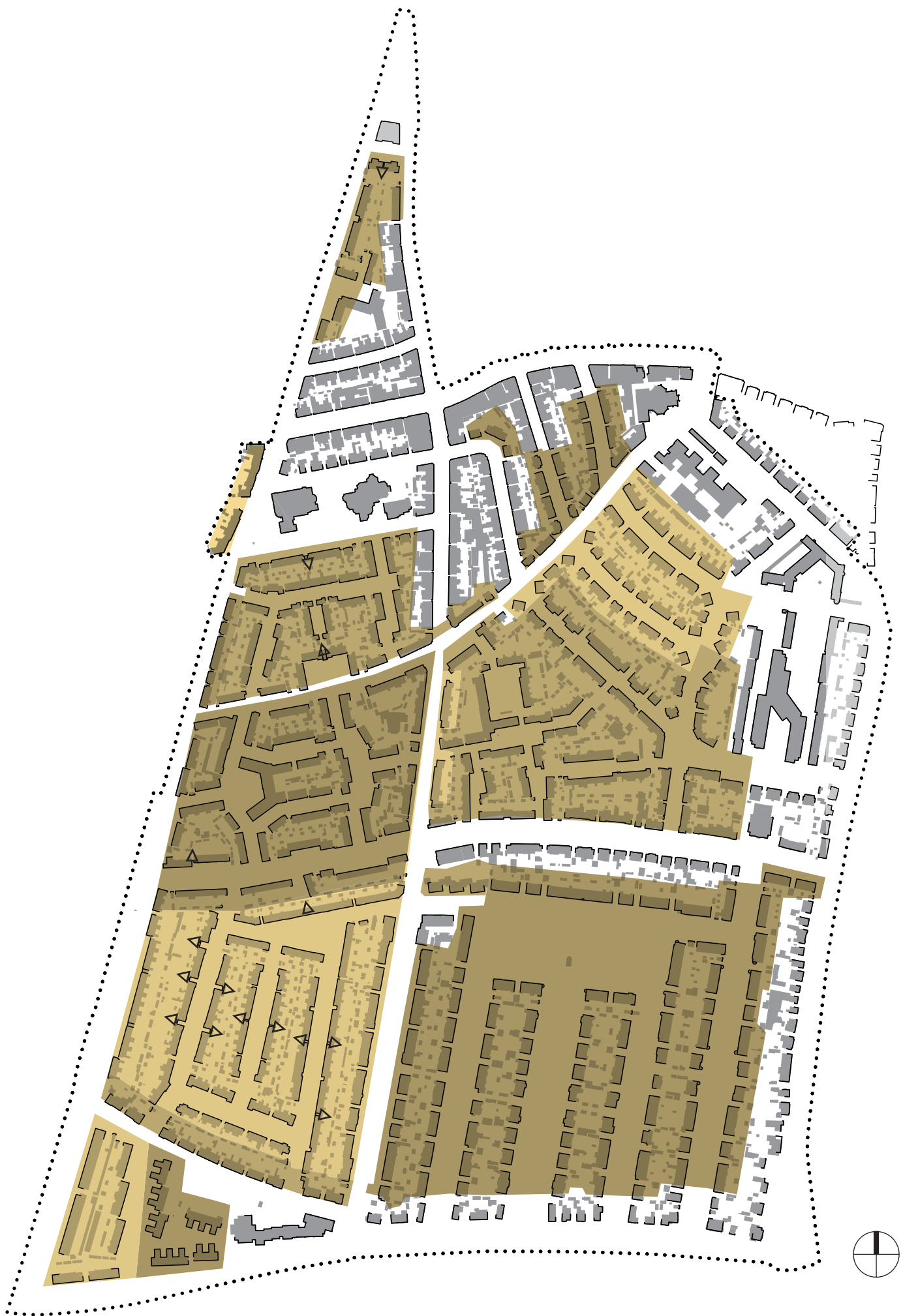
Architectonische eenheden (verschillende kleuren geven
verschillende samenhangende eenheden weer)

Voorgevels

Poorten in bouwblok

Architecten

Architecten in opdracht van woningbouwverenigingen

- Andriessen (St. Joseph)
- Dudok (gemeente)
- Van Laren (arb. Hilversum)
- Verschuyt (arb. Hilversum)
- Bunders (Ons Ideaal / Erfgooiers)
- Vorkink en Wormser (Patrimonium)

Architecten niet in opdracht van woningbouwverenigingen

- Trappenburg
- Helmond jr.
- Hogervorst
- Middag
- Dullaart
- Van Zanten
- diverse architecten (waaronder Allessie, Bariers en Dusschoten)

Monumenten

- Rijksmonument
- Gemeentelijk monument

Complexen

	Woningstichting Patrimonium
	Gemeentelijk Woningbedrijf
	Arbeidersbouwvereniging Hilversum
	Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal
	Bouwvereniging St. Joseph

De reinwatervijver aan de Kastanjelaan in 1936

Het beschermd gezicht

UITWERKING

Het beeld van Hilversum Zuid is waardevol voor de identiteit van Hilversum. Het gebied heeft een bijzondere stedenbouwkundige structuur met vele waardevolle en beschermde woningcomplexen en diverse andere monumentale panden. Dit hoofdstuk beschrijft uitgangspunten en richtlijnen voor het beheer en de versterking van het beeld. Deze zijn gebaseerd op de cultuurhistorische waarden van Hilversum Zuid. Uitgangspunt is behoud en beheer van de historisch waardevolle identiteit, die het gebied zo aantrekkelijk maakt. Eventuele wijzigingen moeten vanuit deze achtergrond plaatsvinden en leiden tot herstel of sterking.

Samenhang en vertaling

In dit hoofdstuk worden bouwstenen gegeven voor nadere regelgeving. In eerste instantie is dat het bestemmingsplan en in tweede instantie gaat het ook om ander beleid zoals de welstandsnota. Hierbij gaat het om het herformuleren van de beschreven waarden in uitgangspunten en richtlijnen van beleid, mogelijke beleidskeuzen en hoe dat geregeld kan worden. Het is onmogelijk daarbij volledig te zijn. De richtlijnen van beleid zijn inhoudelijk van aard. Zij geven randvoorwaarden aan en kunnen een inspiratiebron zijn voor ontwerpers, eigenaren en iedereen die activiteiten ontplooit ten aanzien van het ruimtelijk beeld en het functioneren van Hilversum Zuid. Beleidskeuzen, uitwerking en politieke besluitvorming bepalen de beweging binnen de bandbreedtes.

Uitgangspunten op hoofdlijnen

Uitgangspunt is de bescherming van cultuurhistorische waarden, die kenmerkend zijn voor Hilversum Zuid. De uitgangspunten op hoofdlijnen zijn:

- Behoud en bescherming van cultuurhistorische waarden en monumenten, zowel in de architectuur als de stedenbouw
- De architectuur is, vaak in zijn eenvoud, van hoge waarde en vraagt om instandhouding en een restauratieve benadering met aandacht voor details en behoud van materialen met inbegrip van metselwerk, betimmering, raamverdelingen, deuren en niet in het minst kleuren
- Het gebied is een goed behouden staalkaart voor de ontwikkeling van Hilversum als kleinschalige tuinstad zoals ontstaan in de eerste helft van de twintigste eeuw
- Het gebied bestaat uit meerdere deelgebieden, complexen en ensembles met ieder een eigen waarde en samenhang (en ook samenhang met andere delen van het gebied)
- De deelgebieden zijn onderling verweven met routes en zichtlijnen
- De samenhang tussen de openbare ruimte van pleinen, straten en plantsoentjes met de gevelwanden en rooilijnverspringingen
- Het straatbeeld is zorgvuldig geregisseerd op de maat en schaal van de woningen met op markante plekken bijzondere bebouwing en groen; deze aanleg vraagt niet om nieuwe monumentale gebouwen of accenten noch om afwijkingen in maat, schaal, materiaal of vorm
- Het kappenlandschap met veelal lage goten en hoge kappen met veelal bescheiden dakkapellen is onderdeel van het straatbeeld, kleine afwisselingen in de bouwmassa zoals gevelverhogingen en doorschietende dakvlakken eveneens
- Poorten, doorgangen, gemetselde schuren, muren als erfafscheiding voor achtertuinen en voortuinen met lage afscheidingen in de vorm van hekjes vormen een onderdeel van het straatbeeld als overgang van de openbare ruimte naar de privé ruimte binnen de blokken
- In de architectuur is een dynamisch evenwicht tussen dichte gevelvlakken en openingen, waarvan submassa's zoals erkers en luifels deel uitmaken
- De architectuur van de woning maakt op een enkele uitzondering na deel uit van een blok of ensemble, wat inhoudt dat de specifieke samenhang in het ensemble bepaalt welke wijzigingen of herstelwerkzaamheden geëigend zijn voor een specifiek pand of complex (dit vraagt om maatwerk, geen generieke oplossingen)
- Eventuele nieuwbouw sluit zorgvuldig aan op de maat en schaal alsmede de architectonische uitdrukking van de oorspronkelijke bebouwing
- Terughoudend zijn met reclame, ook bij winkelpanden
- Veranderingen zijn een verbetering en dragen bij aan het gebiedsbeeld
- Bij wijzigingen wordt uitgegaan van de eenheid en de oorspronkelijke hoofdvorm en kenmerken
- In het noordelijke tuindorp gaan ensembles vanzelfsprekend in elkaar over, terwijl er toch sprake is van verscheidenheid. Het gebied wordt als een geheel ervaren.

Stedenbouw

De oorspronkelijke stedenbouwkundige plannen en uitwerkingen zijn uitgangspunt en verdienen waar nodig herstel. De kwaliteit van de oorspronkelijke verkaveling is één van de karakteristieke waarden van het gebied.

Richtlijnen:

- Zichtlijnen behouden
- Verkaveling en parcellering van oorspronkelijke bebouwing handhaven
- Hoekoplossingen behouden
- Geen zichtbare schaalvergroting, bijvoorbeeld door samenvoeging, geveloptrekkingen of te grote dakkapellen
- Bouwmassa zoals bepalend voor het straatbeeld behouden
- Uitzonderingen in de structuur zijn geen uitgangspunt voor verdere ontwikkeling

Aandachtspunten voor behoud en herstel:

- Stedenbouwkundige zichtlijnen
- Voor- en zijgevellijnen
- Parcellering en herkenbaarheid woningen als onderdeel van een geheel
- Hoogte en kapvorm historische bebouwing
- Poorten en doorgangen naar achterpaden
- Voorgevels, geen aanbouwen met uitzondering van het vervangen of terugbrengen van erkers met een hoogte en diepte gelijk aan de oorspronkelijke
- Dakvlakken, geen nieuwe dakkapellen in een voor- of zijdakvlak
- Eenheid in uitbreidingen aan de achterzijde (met aandacht voor specifieke kenmerken)
- Eenheid in verscheidenheid
- Herkenbaarheid van de complexen
- Relatie tussen inrichting openbare ruimte en bebouwing
- Herkenbaarheid van tuindorp en tuinwijk
- Zwaartepunten, oriëntatiepunten en steunpunten zijn de oorspronkelijke

Openbare ruimte

De oorspronkelijke inrichting van de openbare ruimte was terughoudend en verzorgd. De groene inrichting daarvan was een niet te verwaarlozen onderdeel van de gebiedskwaliteit. De voortuinen moeten worden gezien als ondersteuning van het groen in het openbaar gebied. Ze waren deel van het wegprofiel, dat in beginsel bestond uit een rijweg, die aan beide zijden was voorzien van een trottoir en werd begrensd door grasperken, de lage hekjes van de voortuinen of rond achtertuinen gemetselde muren. In het deel boven de Diependaalselaan is de groene ruimte steeds meer onder druk komen te staan, in het deel daaronder is de oorspronkelijke aanleg ruimer en is het groen beter behouden.

Richtlijnen:

- Inrichting en beheer van de openbare ruimte en het groen zijn essentieel onderdeel van het oorspronkelijke stedenbouwkundig ontwerp
- De aanwezige oorspronkelijke inrichting van de openbare en groene ruimte inclusief de straatprofielen handhaven en afwijkingen waar mogelijk herstellen
- De lengterichting van de straat en eventuele zichtlijnen vormen de hoofdrichting
- Parkeren in openbare ruimte doet zo min mogelijk afbreuk aan de oorspronkelijke structuur
- Pleintjes en verruimingen in het wegprofiel waar mogelijk in lijn met de oorspronkelijke inrichting gebruiken voor een groene inrichting
- Laanbeplanting en grasvlakken aangegeven op de kaart van de groenstructuur behouden
- Structurerende groene bermstroken en grasvlakken hebben vanwege de aanwezige zichtlijnen zoveel mogelijk een open inrichting met gras en een beperkte hoeveelheid struiken
- Biotopen zoals gazons of erfscheidingen bij monumenten behouden

Aandachtspunten voor uitvoering:

- Behoud en benadrukken van stedenbouwkundige zichtlijnen, doorgaande lijnen visueel benadrukken
- Geen obstructies in straten
- Langsparkeren heeft de voorkeur boven schuin of dwarsparkeren
- Eventuele 'woonerven' bij herinrichting zoveel mogelijk terugbrengen naar de oorspronkelijke inrichting met onderscheid tussen rijweg en trottoir
- De elementen voor de inrichting van de openbare ruimte zijn bescheiden
- Erfafscheidingen van voortuinen zijn laag en bestaan uit een open hekwerk of een muurtje
- Erfafscheidingen van achtertuinen zijn groen of, indien dit past in de oorspronkelijke aanleg, uitgevoerd als gemetselde muur
- Herstel van het groene plein voor de leeszaal aan de Neuweg
- Behoud en herstel van laanbeplanting, met name langs oude landwegen als doorgaande routes
- Behoud van groene bermen als onderdeel van de verbinding van Zuid met het buitengebied

Architectuur

Ook voor de bebouwing is behoud en herstel het uitgangspunt, waarbij steeds rekening moet worden gehouden met de plek die een gebouw inneemt in de oorspronkelijke structuur.

Richtlijnen:

- Woningen maken in beginsel deel uit van ensembles met hun eigen symmetrieën en verbijzonderingen
- Ensembles zijn herkenbare eenheden met een eigen karakteristiek en samenhang
- De individuele woning is onderdeel van de rij of het ensemble
- De bouwmassa's met gedifferentieerde kappen en hoekoplossingen zijn bepalend voor het gebiedsbeeld
- De ankerpunten zijn individuele steunpunten

Aandachtspunten voor uitvoering:

- Historische bebouwing behouden en architectonische kenmerken met inbegrip van detaillering, materiaalgebruik en kleuren waar nodig herstellen
- Aandacht voor de maat en schaal van de bebouwing als onderdeel van de straatwanden en het kappenlandschap, met name bij de hoekaccenten
- Bouwmassa's behouden met als hoofdkenmerken rooilijnen en kapvormen met vaak lage goten en hoge daken
- Behoud oorspronkelijke gevelindeling met veelal een sterk horizontale geleding met een ritmiek door verticale elementen
- De architectonische uitwerking en detaillering zijn eenvoudig en zorgvuldig
- Wijzigingen en toevoegingen in maat en schaal zorgvuldig afstemmen op het hoofdgebouw, het bouwblok, complex of ensemble
- Geen zichtbare schaalvergroting
- Materialen zijn kwalitatief duurzaam en traditioneel afgestemd op de eenheid in het bouwblok, complex of ensemble
- Monumenten zijn beschreven

Aanvullingen per gebiedsdeel

De verschillen tussen het oude dorp, de eerste volkswoningbouw en tuindorpen en de tuinwijk maken een aanvulling per gebiedsdeel logisch.

- *Het oude dorp*

Het oude dorp bestaat uit individuele bebouwing en korte rijen in een vrijwel aaneengesloten rooilijn. Behoud van historische gevels is uitgangspunt, eventuele aanpassingen mogen niet leiden tot een verdere aantasting van het straatbeeld. Aandachtspunten voor behoud en herstel:

- Verkaveling en parcellering van oorspronkelijke bebouwing handhaven
- Geen schaalvergroting
- Eventuele nieuwe architectuur is terughoudend of verfijnd bijzonder (eventueel in andere stijl)
- Maat en schaal van de bebouwing als onderdeel van een straatwand, met name aan de Gijsbrecht van Amstelstraat

- *De eerste volkswoningbouw en de tuindorpen*

De tuindorpen boven de Diependaalselaan getuigen met hun kleinschalige bebouwing van de eerste volkswoningbouw na het invoering van de Woningwet. Na oplevering van de eerste bebouwing op basis van het uitbreidingsplan uit 1905 nam Dudok de regie over en stelde plannen op, die met gebruik van zichtlijnen en bestaande wegen aansloot op de bestaande dorpsbebouwing. De plannen helen de structuur van Hilversum aan. In het oog springende gebouwen zijn onder meer het Badhuis en de school aan de Eikbosserweg. Bijzondere gebouwen die in de stedelijke structuur opgaan zijn de leeszaal aan de Neuweg en de voormalige school aan de Lupinestraat. Aandachtspunten voor behoud en herstel:

- Verkaveling en ruime parcellering van oorspronkelijke bebouwing met volkswoningen en de meer in het oog springende (openbare) gebouwen daartussen
- De positie van de woningen en de vorm van de bouwmassa's met gedifferentieerde kappen zijn bepalend voor het gebiedsbeeld, de bestaande individuele panden zoals aan de Eikbosserweg zijn te zien als uitzonderingen
- Woningen maken deel uit van rijen en ensembles met hun eigen symmetriën en verbijzonderingen, waaronder poorten en doorgangen naar het achtergebied
- Maat en schaal van de bebouwing als onderdeel van gedifferentieerde straatwanden met het hoekaccenten
- Afstemmen van kleurgebruik op het ensemble of anders de belendingen, waarbij in een later stadium gestucte of gekeimde gevels niet als uitgangspunt dienen
- De eenheid vraagt om stedenbouwkundige inpassing en architectonische aanpassing

• *De Tuinwijk*

Ten zuiden van de Diependaalselaan overheerst de open strookverkaveling met aan de rand langs de Eikbosserweg en Kolhornseweg individuele bebouwing. De panden zijn hier forser en bestaan uit twee verdiepingen met een nadrukkelijke kap. De drielaagse appartementengebouwen aan de Bosdrift zijn te zien als een passende uitzondering, de van de weg afgekeerde woningen aan de J.H. Meijerstraat als een minder geslaagde invulling. Dit zuidelijk deel van het beschermd gezicht is minder gedifferentieerd, maar varieert met subtielere middelen op dezelfde stedenbouwkundige beginselen.

Aandachtspunten voor behoud en herstel:

- Verkaveling en ruime parcellering van oorspronkelijke bebouwing met middenstandswoningen
- Het netwerk van groene wegen, poorten en paden als onderdeel van de verkaveling
- De groene (tussen)ruimte en de doorgaande tuinstroken
- De bouwmassa's met gedifferentieerde kappen en blokbeëindigingen van de seriematige woningbouw zijn bepalend voor het gebiedsbeeld
- Bij het bepalen van de voorgevellijn is met name de bovenhelft van de gevel van belang, de erkers en luifels van de begane grond zijn in massa ondergeschikte bouwdelen in de voortuin

Monumenten

Behoud en eventueel herstel van karakteristieke kenmerken in overeenstemming met de redengevende omschrijving en de plek die het gebouw inneemt in het stedenbouwkundig weefsel is het uitgangspunt voor monumenten. De redengevende omschrijvingen, waarin de architectuur en kenmerken worden beschreven, zijn beschikbaar op Geotalk via www.hilversum.nl. De objecten met de codering GMH zijn gemeentelijke monument, die met de codering RM rijksmonument.

- GMH1278

Geranium-school aan de Resedastraat, Lobeliastraat, Geraniumstraat ontworpen door W. M. Dudok (deel van 2e gemeentelijke complex, 1916-1918)

- GMH1327

11 blokken met 61 woningen en 4 winkelhuizen aan de Bosdrift, Diependaalselaan, Geraniumstraat, Zonnebloemstraat en Neuweg ontworpen door Vorkink en Wormser (1ste complex Patriomonium, 1917)

- GMH1328

58 woningen en 2 winkelhuizen aan de Cameliastraat, Fuchsiastraat en Irisstraat ontworpen door E. Verschuyf (3de complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, 1919-1921)

- GMH1330

54 woningen en kantoor aan de Cameliastraat, Fuchsiastraat, Lupinestraat, Neuweg en Irisstraat ontworpen door E. Verschuyf (4de complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, 1924)

- GMH1331

113 woningen en 2 winkelhuizen aan de Diependaalselaan, Hilvertsweg, Neuweg, Lupinestraat, Lavendelstraat, Lavendelplein en Crocusstraat ontworpen door W. M. Dudok (5de gem complex, 1921-1922)

- GMH1334

84 woningen en school aan de Diependaalselaan, Geraniumstraat en Korenbloemstraat ontworpen door Dudok (2de gemeentelijk complex, 1919)

- GMH1357

55 arbeiderswoningen en winkelhuis aan de Asterstraat, Hilvertsweg, Primulastraat en Zinniastraat ontworpen door E. Verschuyf en Zn. (6de bouw Arbeidersbouwvereniging Hilversum, 1930)

- GMH1333

49 woningen en 2 winkelhuizen aan de Diependaalselaan, Hilvertsweg, Korenbloemstraat, Lupinestraat en Neuweg ontworpen door Vorkink en Wormser (2de complex Patrimonium)

- GMH1329

21 woningen aan de Fuchsiastraat en Cameliastraat ontworpen door W. M. Dudok (7de gemeentelijk complex, 1922)

- GMH1360

183 woningen, 3 winkelhuizen en 1 leeszaal aan de Leliestraat, Bosdrift, Neuweg, Anemo-nestraat, Geraniumstraat en Papaverstraat ontworpen door W. M. Dudok (1ste gemeentelijk complex, 1917)

- GMH0736 / GMH0737

twee keer zes middenstandswoningen aan de Bosdrift 56-64 en 66-76 gescheiden door de Hugo de Grootstraat, ontworpen door Van Zanten-Batenburg (1921)

- GMH0763

Kerk Wijkgebouw aan de Diependaalselaan 138 ontworpen door D. van Zanten (1924-1925)

- RM407231

4e gemeentelijk complex aan de Bosdrift, Hilvertsweg en Meidoornstraat ontworpen door W. M. Dudok (1920-1922), opgedeeld in verschillende Rijksmonumenten die hieronder verder worden genoemd.

- RM407232

Bavinckschool aan de Bosdrift 21 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1921-1922)

- RM407337

Voormalig badhuis aan Meidoornstraat 2 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1921-1922)

- RM407341

Poortgebouw met woningen en winkels aan de Meidoornstraat 1-3; 4-6 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1921)

- RM407344

Reeks van 10 eengezinswoningen met poort aan de Bosdrift 1-19 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1920-1921)

- RM407348

Reeks van zes eengezinswoningen aan de Hilvertsweg 2-12 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1927-1928)

- RM407352

Reeks van 4 eengezinswoningen aan de Meidoornstraat 5-11 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1921)

- RM407356

Woningreeks aan de Meidoornstraat 8-14 ontworpen door W. M. Dudok.

- RM407360

Reeks van 4 eengezinswoningen aan Bosdrift 23-29 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1921-1922)

- RM407364

Tuinschuurtjes complex aan de Bosdrift, Hilvertsweg en Meidoornstraat.

- RM407372

Werkplaats achter Bosdrift 19 ontworpen door W. M. Dudok (deel van 4e gemeentelijk complex RM 407231, 1921)

- RM407235

2 scholen aan de Eikbosserweg 166 en Egelantierstraat 166 ontworpen door W. M. Dudok (1926-1927)

- RM506205

Clemenskerk aan Bosdrift 55 ontworpen door J. W. A. van Gils en J. Cuypers (1913-1914)

- RM522714

2 complexen aan de Ericastraat en omgeving ontworpen door E. Verschuyt (1911-1912, 1914-1915)

- RM522715

arbeiderswoningen aan de Ericastraat, Calmeliastraat en Neuweg ontworpen door E. Verschuyt (1e complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, 1911-1912)

- RM522716

arbeiderswoningen aan de Egelantierstraat ontworpen door E. Verschuyt (3e complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, 1914-1915)

Complexen

Behoud en eventueel herstel van karakteristieke kenmerken in overeenstemming met de plek die het complex inneemt in het stedenbouwkundig weefsel is het uitgangspunt.

• *Arbeidersbouwvereniging Hilversum*

- 1ste complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, Verschuyt, 1910-1912
50 woningen aan de Egelantierstraat, Cameliastraat, Ericastraat en Neuweg
- 2de complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, Verschuyt, 1913-1915
46 woningen aan de Egelantierstraat en Neuweg, grenzend aan 1ste complex
- 3de complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, Verschuyt, 1916-1920
56 woningen en 2 winkelhuizen aan de Neuweg, Irisstraat, Cameliastraat en Fuchsiastraat (met monument)
- 4de complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum, Verschuyt, 1920-1924
54 woningen aan de Neuweg, Irisstraat, Cameliastraat, Fuchsiastraat en Lupinestraat
Aanvullende opmerking: in vervolg op het 3de complex
- 6de complex (6a) Arbeidersbouwvereniging Hilversum, Verschuyt en Zn., 1928-1931
55 woningen en 1 winkelhuis aan de Zinniastraat, Primulastraat en Hilvertsweg
- 6de complex (6b) Arbeidersbouwvereniging Hilversum, Van Laren, 1928-1931
45 woningen aan de Asterstraat

• *Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal*

- 1ste complex Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal, Bakker en Bunders, 1919-1921
53 woningen en 1 winkelhuis aan de Ericastraat, Neuweg, Egelantierstraat en Irisstraat
- 3de complex Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal, 1922
46 woningen en 1 winkelhuis aan de Egelantierstraat, Neuweg, Leeuwerikstraat en Kievitstraat.
- 7de complex Arbeidersbouwvereniging Ons Ideaal, 1929
76 woningen aan de Dotterstraat en Primulastraat

- *Bouwvereniging St. Joseph*

- 6de complex Bouwvereniging St. Joseph, Andriessen, 1930
Salviastraat, Bosdrift, Asterstraat, Primulastraat, Dotterstraat
Aanvullende opmerking: St. Joseph klaagde over de moeilijkheden die ze hadden om gronden toegewezen te krijgen

- *Christelijke Bouwvereniging Goed Wonen*

- 1919, 60 arbeiderswoningen tussen Bosdrift, Hilvertsweg, Irisstraat
Aanvullende opmerking: in vervolg op het 3de complex Arbeidersbouwvereniging Hilversum

- *Gemeentelijk Woningbedrijf*

- 1ste gemeentelijk complex, Dudok, 1915-1919
Anemonestraat, Bosdrift, Geraniumstraat, Leliestraat, Nieuweg, Papaverstraat
- 2de gemeentelijk complex, Dudok, 1918-1920
Diependaalselaan, Geraniumstraat, Korenbloemstraat, Lobelia-, Resedastraat, Nieuweg
- 4de gemeentelijk complex, Dudok, 1920-1921
Bosdrift, Hilvertsweg, Meidoornstraat
- 5de gemeentelijk complex, Dudok, 1920-1922
111 woningen en 2 winkelhuizen aan de Hilvertsweg, Lavendelplein, Lavendelstraat, Lupinestraat, Crocusstraat, Nieuweg en Diependaalselaan
Aanvullende opmerkingen: Grotere woningtype vervallen voor meerdere kleinere op verzoek van de wethouder. Door terreinvorm enkele wigvormige woningen
- 7de gemeentelijk complex, Dudok, 1922-1923
21 woningen aan de Cameliastraat en Fuchsiastraat
Aanvullende opmerkingen: Uit overschot 5de complex betaald. Afronding nieuw dorpsge-deelte door bouw van deze woningen tussen 5de complex en in aanbouw zijnde complex van Arbeidersbouwvereniging Hilversum. 'Wegencomplex vormt dan volkomen benut en afgerond geheel'

- *Woningstichting Patrimonium*

- 1ste complex Patrimonium, Wormser, Vorkink, 1917-1918
61 woningen en 4 winkels tussen Bosdrift en Hilvertsweg
- 2de complex Patrimonium, Wormser, Vorkink, 1918-1920
51 woningen aan de Diependaalselaan, Hoornboegsweg, Korenbloemstraat, Neuweg en Lupinestraat
- 3de complex Patrimonium, Wormser en Vorkink, 1920-1922
45 woningen met verenigingsgebouw aan de Hilvertsweg en Diependaalselaan
Aanvullende opmerking: aansluitend aan complex 1 en 2

Literatuur

Bergeijk, Herman van, *'Willem Marinus Dudok. Architect-stedenbouwkundige 1884-1974'*, Naarden 1995

Berlage, Dr. H. P., *'Normalisatie in woningbouw, voordracht gehouden door Dr. H. P. Berlage'*, Rotterdam 1918

Casseres, J. M. de, *'Stedebouw'*, Amsterdam 1926

Diederich, J., *'Karakter en groei van Hilversum (Sociologische en sociografische studiën III)'*, Leiden 1952

Dikken, Arie den, Koenders, Annette (Dienst stadsontwikkeling gemeente Hilversum), *'De stedenbouwkundige betekenis van de Clemenskerk in Hilversum. De eerste stappen van bouwmeester W.M. Dudok in de Hilversumse volkshuisvesting en stedenbouw'*, Hilversum 1996

Dudok, W.M., Oud, J.J.P. *'Arbeiderswoningen te Leiderdorp'*, *Bouwkundig Weekblad*, 36e jaargang, nummer 11 (10 juli 1915), pagina 85-87

Dudok, W. M., *'Brief aan Heeren Burgemeester en Wethouders, met onderwerp: uitbreidingsplan'*, Hilversum 8 juni 1918

Dudok, W. M., *'Hilversum, inleiding tot het bezoek aan de uitbreidingswerken der laatste jaren, (1924)'*

Dudok, W. M., *'Rapport van den Directeur van P.W, No 338'*, Hilversum 19 juli 1916

Dudok, W.M., *'Woningcomplexen te Hilversum'*, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 1926?, pagina 110-116 (overzicht bouw 1911-1925)

Dudok, W. M., *'Toelichting/voorwoord bij Tentoonstelling van woninginrichting voor arbeiders en middenstand'*, Hilversum februari 1924

Dudok, W. M., *'Twee herbouwplannen voor 's-Gravenhage'*, Den Haag 1946

Dudok, W. M., *'Welstandsbeoordeling van De plaatselijke schoonheidscommissie'*, Hilversum 10 oct 1930

Feenstra, G., *'Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en Buitenland'*, Amsterdam 1920

Fockema Andreae, Mr. J.P., *'De hedendaagsche stedenbouw'*, Utrecht 1912

Gemeentebld van Hilversum, afdeeling I, 30 juli 1915

Kampffmeyer, Hans, *'Die Gartenstadtbewegung'*, Leipzig/Berlin 1913 (2e uitgave)

Klerk, Len de, *'De modernisering van de sta. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland'*, Rotterdam 2008

Koenders, A. M. *'Architectuur en stedenbouw 1850-1940 Hilversum'*, Zwolle, 2001

Magnée, R.M.H. en Dudok, Willem M., *'Willem M. Dudok'*, Amsterdam/Bussum 1954

Polano, Sergio, *'Hendrik Petrus Berlage, het complete werk'*, Alphen aan den Rijn 1988

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *'Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd stadsgezicht Plan-Oost gemeente Hilversum (noord-Holland) ex artikel 35 Monumentenwet 1988*, Zeist 2008

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *'Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd stadsgezicht Hilversum-Zuid gemeente Hilversum (noord-Holland) ex artikel 35 Monumentenwet 1988*, Zeist 2008

Sitte, Camillo, *'De stedenbouw volgens zijn artistieke grondbeginselen'*, Wenen 1889 (vertaling Van der Woud, 1991)

Steenhuis, Marinke, *'Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)'*, Rotterdam 2007

Woud, Auke van der, *'Een koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw'*, Amsterdam 2010

Verschuyt, E., *'Bestek en voorwaarden voor het bouwen van 50 arbeiderswoningen op een terrein aan den Neuweg te Hilversum'*, Hilversum oktober 1911

Woningbouwvereniging Van Erfgooiers, *'Expositie bouwen naar behoefte, 75 jaar woningwet-bouw in Hilversum'*, Hilversum oktober 1987

Artikel uit *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedenbouw, uit den kring der bouwverenigingen, verenigingsbouw te Hilversum*, 7e jaargang, 1926

Boven, Van en Wentink, D. E., Artikel uit: *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw*, 16e jaargang, september 1935

Overige bronnen:

- Toelichting bij besluit op gezicht van RCE
- Studie Dudok, ten behoeve van bescherming oeuvre Dudok, gemeente Hilversum, RDMZ
- Stukken uit SAGV archief Hilversum
- Diverse naslagwerken van de corporaties

Afbeeldingen:

- veel van de afbeeldingen zijn afkomstig van het Streekarchief Gooi- en Vechtstreek Hilversum

Colofon

Hilversum Zuid, Visie Beschermd Stadsgezicht is opgesteld door de gemeente Hilversum in samenwerking met Twan Jütte Stedenbouw en Architectuur.

Auteurs

Annette Koenders

Twan Jütte

Ondersteuning

Nicoline van der Kooij

Kim Grift

Gemeente Hilversum

Dudokpark 1

Postbus 9900

1201 GM Hilversum

www.hilversum.nl

Twan Jütte Stedenbouw en Architectuur

Voorstraat 94

2611 JT Delft

www.beeldkwaliteit.nl

Hilversum Zuid

Visie Beschermd Gezicht, 2012